

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Diószegi István

ÜLLŐ
ÉS
KALAPÁCS

Budapest

ÜLLŐ ÉS KALAPÁCS

A Magyarságkutatás könyvtára

IX.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő
DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

DIÓSZEGI ISTVÁN

ÜLLŐ ÉS KALAPÁCS

Nemzetiségi politika Európában
a XIX. században

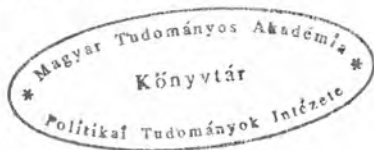
Magyarságkutató Intézet
Budapest
1991

2650

ISSN 0865 3925

ISBN 963 8105 08 9

Selt. r.: 35.384

Selt. r.: 26.243

Megjelent a TS-5 Magyarságkutatás program támogatásával.

A nemzetek Európája

A téma, amelynek kifejtésére a tanulmány keretében vállalkozom, meglehetősen talányos, és első pillanatra zavarba ejtő. Talányos és zavarba ejtő, mert mind a szerző, mind az olvasó számára rejtély lehet, hogy mit is jelent tulajdonképpen a nemzetek Európája. Rejtély terminológiai és történeti értelemben egyaránt. A nemzet mint kifejezés szinte egyidős az európai írásbeliséggel, és a „*natio gallica*”, „*natio germanica*” és a „*natio hungarica*” a legkorábbi oklevelekben is előfordul, és a nemzet mint közösségi létforma összes attribútumai is meglehetősen kortalanok. Az etnikai tudat kezdetei már a barbárság korában fellelhetők, viszont a nemzeti akaratérvényesítés lehetőségei sokhelyütt még napjainkban is hiányoznak. Ha a szerző ilyen terminológiai és történeti bizonytalanság közepette mégiscsak körül akarja határolni témáját, a terminológiai vonatkozással viszonylag könnyen végezhet. Az oklevelekben előforduló „*natio*” kifejezésnek ugyanis vajmi kevés köze volt ahhoz, amit ma általában nemzeten értünk. Ez a fajta nemzet nem volt több, mint a nemesi kiváltságokkal rendelkezők együttese, a kifejezés pedig csupán a „*populus*”-tól, vagy a „*plebs*”-től való megkülönböztetésre szolgált. A történeti behatárolás azonban jóval nehezebb. Mert igaz ugyan, hogy a középkori ember, amint Szűcs Jenő, a nemzet problematikájának korán elhunyt tudósa megállapította, először volt valamely egyház tagja, másodszor valamely dominus vazallusa, harmadszor lovag, polgár vagy paraszt, negyedszer valamely korona alattvalója, és csak ötödször francia, német vagy magyar. De mégiscsak az is volt, és az etnikai összetartozás tudata tagadhatatlanul létezett. Ugyanakkor indokolt lehet a kérdés, hogy jogosult-e Európát akár ma is a nemzetek Európájának nevezni, amikor önálló állami létre képes és hivatott nemzetek egy soknemzetiségű birodalom keretei között élnek, amikor Európa egyik legnagyobb nemzetének állami egysége még mindig hiányzik, és amikor van olyan nemzet is, amely etnikai állományának egyharmadát idegen országok határai között tudja. Nem is szólva arról, hogy a nemzeti akaratérvényesítés ott sem mindig maradéktalan, ahol az etnikai önmegvalósítás nem ütközik korlátokba.

Mindaz, amit elmondtam, illusztráció lehet ahhoz a tételhez, hogy valamely történeti kategória soha nem létezett a maga elméletileg tiszta formájában, és a történeti tablót mindig is sajátos színek élénkítették. Ebből azonban korántsem következik, hogy a történelem csupán egyedi jelenségek halmaza, és hogy a történésznek nincs módja valamiféle általánosításra. Az általánosításnak ott és akkor van szüksége és létjogosultsága, ahol és amikor valamely jelenséghalmban a domináns jegyek karakte-

risztikus módon kirajzolódnak. Ebben a közelítésben a nemzetek Európájának az a korszak minősül, amelyben a társadalom egyedei a maguk közösségi meghatározásában a nemzeti hovatartozást tették az első helyre, és amelyben egyre inkább a nemzeti közösségek léte és önmegvalósulása szabta meg az öreg kontinens arculatát. És ez a korszak a „hosszú tizenkilencedik század” volt, a nagy francia forradalomtól az első világháború végéig terjedő időszak. Tanulmányomban a nemzetek Európájának ezt az időszakot tekintem, és ha alkalmankint ki is lépek ebből az időkeretből, elsősorban ennek az időszaknak a nemzeti problematikájával foglalkozom.

Joggal mondhatja azonban az olvasó, hogy a szerző a téma időbeni körülhatárolása során olyan fogalmakkal élt, amelyek első pillanatra ugyancsak nem világosak, és amelyeknek tartalmát illetően a történetírásban nincs közmegegyezés. Mi a kritériuma a nemzeti hovatartozásnak és egyáltalán mi a nemzet, mi értendő az etnikai önmegvalósítás alatt, és mit takar a nemzeti akaratervényesítés fogalma? Engedje meg az olvasó ezért még annak előrebecsítését, hogy ezeket a fogalmakat milyen értelemben használom. A nemzetet úgy fogom fel, mint tartós emberi közösséget, amelynek egyedeit részint objektív adottságok: a terület és a gazdaság közössége, részint szubjektív körülmények: a nyelv, a kultúra, a történelem és a mentalitás azonossága kapcsolják össze. Ez a definíció persze, mint minden meghatározás, csak általánosságban érvényes, és nem terjed ki a sajátos és egyedi esetekre. Mert előfordul, hogy valamely kritérium hiányzik, mégis nemzetről van szó. A svájciak nem beszélnek egy nyelvet, mégis egy nemzetet alkotnak, az erdélyi szászok még a tizenharmadik században kiszakadtak a német közösségből, mégis oda tartozónak érzik magukat. Olyannyira, hogy most, hogy megőrizhessék identitásukat, visszatérnek az anyanemzethez. Ugyanakkor olyan eset is előadódik, amikor a leginkább szembeütő külső jegy, a nyelvi azonosság meglelte is elégtelen. A franciák és a bretonok egyformán franciát, az angolok és az írek egyformán angolt beszélnek, mégsem lehet kétségbe vonni a breton, illetve az ír nemzet létét, mint ahogy a szerbét és a horvátét sem, jóllehet nyelvük egy és ugyanaz: a szerbhorvát. De hát ezek végül is olyan kivételek, amelyek a szabályt erősítik: ha eltekintünk tőlük, a nemzet fentebb említett kritériumai fenntartás nélkül érvényesek. Az etnikai önmegvalósítás, a bevezetésben használt második fogalom értelmezésem szerint külpolitikai kategória, és valamely nemzetnek más nemzettel, illetve nemzetekkel szembeni érvényesülését tartalmazza. A más nemzetekkel szembeni politikai érvényesülés meglehetősen széles skálán mozoghat és különböző szintű állami berendezkedésekben ölthet testet. Etnikai önmegvalósítás volt a kongresszusi Lengyelország autonómiája a cári Oroszországon belül a bécsi kongresszus után, úgyszintén a magyar belpolitikai önállóság a Habsburg-monarchia keretei között a kiegyezés következtében, de a német állami egység is, ahogy az 1871-ben létrejött. De csak részleges, hiszen az előző két esetben az állami szuverenitás teljessége, az utóbbiban az etnikai totalitás hiányzott. Egyik sem érte el a francia szintet, ahol a nemzetállami szuverenitás maradéktalanul adva volt, és az állami szuverenitás az etnikai állomány egészére kiterjedt. Az etnikai önmegvalósítás kategóriája meglehetősen komplex fogalom tehát, de úgy vélem, hogy éppen komplexitása folytán segíthet hozzá a hosszú tizenkilencedik század bonyolult jelenségeinek megértéséhez. Végül a harmadik fogalmat, a nemzeti akarater-

érvényesítést úgy fogom fel, mint belpolitikai kategóriát. Ebben az esetben nem a nemzetnek más nemzettel szembeni érvényesüléséről van szó, hanem arról, hogy az etnikai önmegvalósítás folyamatában és az etnikai önmegvalósítás állapotában a nemzet mennyiben bizonyult képesnek arra, hogy a politikai hatalom múltból örökölt bástyáit ledöntse. Ebben az értelemben a nemzeti akaratérvényesítés a népszuverenitás vagy a politikai demokrácia szinonimája.

Az előzőekben arról volt szó, hogy a hosszú tizenkilencedik század azért érdemli meg a nemzeti jelzőt, mert ebben az időszakban a társadalom egyedei a maguk közösségi meghatározásában a nemzeti hovatartozást tették az első helyre, és mert egyre inkább a nemzeti közösségek léte és önmegvalósulása szabta meg az öreg kontinens arculatát. Ebben a meghatározásban értelemszerűen benne foglaltatik, hogy a nemzetek Európája történeti kategória: nem létezett mindig és nem számíthat örökkévalóságra. Hogy mi lesz a sorsa, annak kitapintása nem tartozik a történész illetékességi körébe, de létrejötte, keletkezése kifejezetten a történeti kutatás tárgya. Engedje meg ezért az olvasó, hogy először a genesis problematikáját vázoljam!

A kiinduló szint, amelyet az egyszerűség kedvéért nevezzünk a nemzetek előtti Európának, számos közös vonást mutatott. Az olyan értelemben vett gazdasági közösség, amely nagyobb térségeket integrál, jószerivel mindenütt hiányzott, a különböző települések közötti kapcsolatok esetlegesek és kezdetlegesek voltak. Berlioz francia zeneszerző leírja emlékirataiban, hogy Tauroggentől Szentpétervárig négy álló napig tartott az út, de más forrásokból tudjuk, Bécsből Innsbruckig sem volt rövidebb. A nagyobb nyelvi közösségek kialakulása hasonlóképp ólomlábakon járt. Franciaországban, ahol pedig a fejlődés minden más országénál erőteljesebb volt, a forradalom előtt is csupán a lakosság egynevede értette meg egymást, olyan erős volt a különféle nyelvjárások uralma. A nagy történelmi megrázkódtatások, így a háborúk nem kelthettek nemzeti emóciókat. A harmincéves háborúban németek harcoltak németek ellen, a török kiűzése Európából a kereszténység lobogója alatt folyt, a tizennyolcadik század nagy összecsapásainak pedig a dinasztikus örökség volt a tétje. Az állam szolgálatának sem volt semmiféle nemzeti színezete. Hadvezérek és diplomaták nemzeti hovatartozásukra való tekintet nélkül szegődtek hol az egyik, hol a másik udvar szolgálatába, és senki nem talált kivétlnivalót abban, hogy például a holland Hugo Grotius a francia udvart képviselte Stockholmban.

A nemzetek előtti Európa számos közös vonást mutatott tehát, de a különbségek Európa különböző régiói között már ebben a korban tagadhatatlanul kirajzolódtak. Európa nyugati és északi részének lakossága századok óta zárt és stabil államkeretek között élt, és noha a francia, a spanyol, a brit és a svéd monarchiának nem volt nemzeti színezete, minthogy az államhatárok és a nyelvi határok nagyjából egybe estek, és a nyelvi önkifejezés sem ütközött akadályokba, a közös történelem folytán kialakult az együvé tartozás egyfajta embrionális tudata. Még akkor is, ha ezek az államok, mint például Anglia, nem csupán azonos etnikai egységeket zártak határaik közé, és az együvé tartozás tudatán, mint például Franciaországban, gyakran átütöttek a provinciális attitűdök. A nemzet mint kezdetleges tudati képződmény és az etnikai állomány egészét magába foglaló állam mint a nemzet jövőbeli politikai létformája Nyugat- és

Észak-Európában eleve adva volt. Közép-Európa, amelyen a német és az olasz nyelvterületet értem, egy fokkal Nyugat- és Észak-Európa mögött állt. Az együvé tartozás, főként a kulturális együvé tartozás tudata itt is élt ugyan, hiszen a humanizmus és a reformáció maradandó nyomokat hagyott, és a németekben valahol a tudatalattiban az is munkált, hogy ők a Német Nemzet Római Szent Birodalmának tagjai, de az etnikai állomány egészét magába foglaló állam, mint a nemzet jövődő politikai létformája nem létezett. Németország területén több mint háromszáz önálló állam egzisztált, Itália hasonlóképp önálló államok halmazából tevődött össze, ráadásul az olasz etnikai állomány egy része idegen birodalmakhoz tartozott. Ami Nyugat- és Észak-Európa számára szerencsés történelmi örökség volt, az Közép-Európa számára a vágyak tartományában helyezkedett el. Kelet-Európa, amelybe a Közép-Európa és a Kelet-Európa közötti területet, az úgynevezett Közép-Kelet-Európát is beleérttem, tulajdonképpen még Közép-Európát is irigyelhetette. A mongol, majd a török hódítás ebben a térségben az organikus fejlődés folyamatát évszázadokra megszakította, majd a dinasztikus újjárendeződés oly mértékben megkeverte, hogy az együvé tartozás embrionális tudata is csak mint történelmi reminiscencia létezhetett. A jelen valósága is meglehetősen zűrzavaros volt. Az etnikai egységek, amelyeket valamikor szabályos középkori államok fogtak keretbe, most három nagy dinasztikus konglomerátumban, az osztrák, az orosz és a török birodalomban helyezkedtek el, az államhatárok nyelvi határokat szabdalnak keresztül, és az etnikai egységek egy-egy birodalmon belül sem határolódtak el világosan egymástól. Az állam mint a nemzet jövődő politikai létformája Kelet-Európában nemcsak hogy nem volt adott, de virtuálisan is nehezen volt meghatározható.

Azon a hosszú emelkedőn, amelyen Európa a nemzeti szintre felkapaszkodott, az első lépcsőfok az ideológia volt. A tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század első felében sorra kialakultak azok az elméletek, amelyek felfedezték a nemzetet, mint közösségi létformát, méghozzá mint minden egyéb hovatarozást, vallást, rendet, társadalmi osztályt maga mögé utasító közösségi létformát, és amely elméletek választ adtak arra a kérdésre, hogy ez az új közösségi létforma hogyan valósíthatja meg önmagát. A teóriák keletkezési időpontjuktól és helyüktől függetlenül sok közös jegyet viseltek magukon, és egymásból is építkeztek, de minthogy eltérő történelmi örökségből kellett kiindulniuk, mind nemzetfelfogásukban, mind pedig válaszaikban eltérő hangsúlyokkal éltek.

Nyugat-Európában, ahol az etnikai lét kinyilvánítása nem ütközött akadályokba, és az etnikai állomány egészét magába foglaló állam mint a nemzet jövődő politikai létformája eleve adva volt, rögtön a nemzeti akarátérvényesítés kerülhetett előtérbe. A felvilágosodás nemzetkoncepciójának, a történelem első nemzetkoncepciójának nem volt semmiféle etnikai tartalma, és a nemzetet, mintegy tagadva a rendiség korából származó exkluzivitást, úgy fogta fel, mint a politikai cselekvéshez és a szuverenitáshoz jutott népet. Ez a koncepció, minthogy a nemzetet a politikai akarátát kinyilvánító néppel azonosította, népnemzet koncepciónak nevezhető. Megalapozói, Voltaire, Rousseau és Montesquieu franciák voltak, de mivel az ő gondolatvilágukban a választóvonal nem a különböző népnemzetek, hanem a kiváltságosak és a harmadik rend között húzódott, koncepciójukat egyetemes érvényűnek tartották.

A francia gondolati modell azonban nemhogy egész Európában, még a közvetlen szomszédságban, Közép-Európában sem volt alkalmas arra, hogy a valóságot visszatükrözze. Mit is kezdetett volna a népnemzet koncepcióval az a Közép-Európa, ahol az etnikai állomány egészét magába foglaló állam helyett a kisállamok tömege egzisztált, és az etnikai önmegvalósítás még elérendő célnak számított. Az adekvát választ a klasszikus német filozófia: Hegel, Fichte és Herder adta meg az államnemzet koncepció kidolgozásával. A klasszikus német filozófia értelmezése szerint a nemzet azonos az állammal, a nemzet tagjai pedig mindazon egyedek, amelyek egy és ugyanazon állam keretei között élnek. Az államnemzet koncepció nem egyéb, mint az etnikai önmegvalósítás teóriája, amely a nemzetet mint más etnikai közösségektől elválasztó társulást fogja fel, és a nemzeti érvényesülés ideális keretének az etnikai állomány egészét magába foglaló államot tartja. A német államnemzet koncepció persze, miként a francia népnemzet koncepció csupán gondolati modell volt, és az etnikai állomány egészét magába foglaló állam még létrehozásra várt. A politikai elmélet természetesen rögtön ezt szűrte le a filozófiából, és zászlajára tűzte az egységes Németország és az egységes Olaszország megteremtésének jelszavát. A politikai programok megfogalmazói maguk is a felvilágosodás eszméin nőttek fel, és mint minden alacsonyabb fejlődési szinten álló nép fiai duplán akarták venni a lépcsőfokokat. Gondolatvilágukban a nemzeti állam létrehozása összefonódott a népszuverenitás megteremtésével. Johann Wirth a hamburgi tömeggyűlésen 1832-ben tartott beszédében a nemzeti lét eszméjét összekapcsolta a népfelség elvével, Mazzini pedig az Ifjú Itália lobogójának másik oldalára ráírta a szabadság, egyenlőség, emberség jelszavakat. A történelemben azonban általában ritkán sikerül duplán venni a lépcsőfokokat. Közép-Európában ha valaminek volt időszerűsége, az nem lehetett több, mint az államnemzet koncepció gondolati modelljének megvalósulása.

Az államnemzet koncepció német hívei a maguk elgondolását európa más régiói számára is érvényesnek tartották. Johann Wirth azt mondta, hogy a német nép nem sajnálja a nemzeti létet és a népfelséget, ezeket a felbecsülhetetlen kincseket lengyel, magyar, itáliai és spanyol testvéreiktől sem. Kelet-Európa azonban nem tudott mit kezdeni ezzel a szellemi importáruval, és a megoldást magának kellett megtalálnia. A megoldás a nemzetfelfogás harmadik variációjának, a kultúrnemzet koncepciójának kialakítása volt. Születésénél egy újabb nagy szellemi áramlat, a romantika bábáskodott. A kultúrnemzet koncepció másik két elődjéhez hasonlóan virtuális volt, egyfajta jövőkép, de jóval több fiktív elemet hordozott magában. Minthogy ebben a régióban a nyelvhasználat korlátokba ütközött, az állam még töredékeiben sem létezett és nagyjából csak emlékekben élt, a jövőző közösség pedig az etnikai határok tisztázatlansága folytán definiálhatatlan volt, a kultúrnemzet koncepcióban olyan ismertetőjegyek kerültek előtérbe, mint a nyelv, a közös múlt és a néplélek. A nemzetnek ez a fajtája, ahogy a magyar költő Kölcsey, a cseh történész Palacky és a szerb etnográfus Karadzić megfogalmazta, nyelvében, történelmében és szokásaiban élt. A kultúrnemzet koncepció pillérei helyenkint persze nagyon ingatagok voltak. Az eredetileg a horvát nyelvi újjászületésért fellépő Jan Kollár munkássága végül a közös délszláv nyelvet tételező illirizmusba torkollott, a magyar nemzettudat egyik sarktétele, a hun száрма-

zás, éppúgy mint a román dákoromán elmélet merő kitalálásnak bizonyult, a néplélekkel kapcsolatos elgondolások pedig mindenütt bizonytalan talajon mozogtak. A kultúr-nemzet koncepció mindamellett adekvát tükröződése volt a két történelmi korszakkal hátramaradt Kelet-Európa viszonyainak, olyan teória, amely megvetette a nemzeti közösség formálódásának alapjait. És hogy az alapvetés eredményes volt, megmutatkozott abban, hogy ebben a régióban is csakhamar megjelentek az etnikai önmegvalósítást tételező elméletek. Ezeknek az elméleteknek, ha úgy tetszik, politikai programoknak is megvolt persze a sajátos regionális színezetük. Az elméletek számoltak az önálló állam létrehozásával, akár úgy, hogy az etnikai egységet kiszakítják a dinasztikus konglomerátumból, akár úgy, hogy a különböző államokba integrált részeket egyesítik, a gondolkodás azonban ettől az alapjában véve közép-európai sémától két irányba is elmozdult. Részint a korlátozott, részint a túldimenzionált önmegvalósítás irányába. Az előbbi annyit jelentett, hogy nem tételezték a teljes állami függetlenséget, hanem megelégedtek a soknemzetiségű birodalmakon belüli belpolitikai önállósággal. Megelégedtek, mert a nagy nemzetek és birodalmak Európájában a független államiságot nem tartották possiblenek. Nincsenek reményeink és politikai perspektíváink Ausztrián kívül, írta a cseh Karel Havlíček, fönn bírna-e állni Magyarország, beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé? – tette fel a kérdést a magyar Deák Ferenc, és ez a fajta gondolkodásmód egyetlen keleteurópai kis néptől sem volt idegen. A túldimenzionált önmegvalósítás ezzel szemben annyit jelentett, hogy az államnak nemcsak az etnikai egységet kell magába foglalnia, hanem a nyelvi, vallási és kulturális alapon rokonnak minősített nemzeteket is. A már említett illirizmus politikai tekintetben valamennyi délszláv nemzet állami egyesítését tételezte, az orosz töről fakadó pánszlávizmus pedig valamennyi szláv nép állami összefogását hirdette meg. Fagyeejev és Danilevszkij olyan szláv birodalomról vizionált, amelybe Konstantinápoly és Szófia, Zágráb és Laibach, Prága és Varsó, természetesen Moszkva vezetése alatt, egyaránt beletartozott. A francia népnemzet elgondolásnak a duplán elmaradt kelet-európai régióban nemigen akadtak hívei és követői. A népszuverenitás megteremtésének ebben a térségben a XIX. század folyamán még nem volt időszíne. Az érdekegyesítés néven nevezett reformkori magyar elgondolás, amely a kiváltságosak és a közrendűek közös politikai platformjának létrehozását irányozta elő, ebben a tekintetben kivételnek számított.

A tizenharmadik század végén és a tizenkilencedik század elején kialakult gondolati modellek: a népnemzet koncepció, az államnemzet koncepció és a kultúr-nemzet koncepció keretét kínálták az új közösségi létforma, a nemzet számára. Mindegyikőjük elméleti konstrukció volt, egyfajta jövőkép, de kétségtelen, hogy bizonyos latens vagy manifeszt folyamatokat is tükröztek, azt, hogy az újfajta összetartozás tudata vagy legalább igénye bizonyos társadalmi körökben már megmutatkozott. Európa azonban akkor kezdett kiemelkedni igazán a nemzetek előtti állapotból, amikor az értelmiségi és politikai elit azonosult ezekkel az elgondolásokkal, a teóriákból politikai eszmék lettek, és ezek az eszmék széles néprétegeket megmozgattak. Az élet persze minden teóriánál gazdagabb, és a végeredmény sehol sem vágott teljesen egybe azzal, amit a különféle nemzetkonceptiók tételeztek.

Az elmélet, legalábbis az induláskor, a franciaországi változásokban egyezett leginkább a gyakorlattal. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ugyanúgy értelmezte a nemzetet, mint a felvilágosodás: a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott népet látta benne. Népnemzet volt ez, a kiváltságosokkal szembenálló politikai közösség, amelynek nem volt etnikai karaktere, és a más nemzetektől való megkülönböztetés jegyeivel is legfeljebb potenciálisan rendelkezett. Jellemző, hogy amikor egy képviselő arról beszélt, hogy a maga francia mivoltát mindennél többre tartja, és franciaságát a más népekkel szembeni konfrontálással domborította ki, a Nemzetgyűlés megvonta tőle a szót, és kijelentéseinek visszavonására kényszerítette. Ez a népnemzet a külső funkciót ellátó államról sem akart tudni, és államközi szerződéseket és a háborút egyaránt elutasította. Az etnikai tartalmat nélkülöző és államidegen nemzet azonban nem tartotta sokáig magát. A külső intervenció fenyegető atmoszférájában a harmincmillió francia csakhamar rádöbbsen, hogy a népszuverenitás és az etnikai lét egyszerre került veszélybe, és az önvédelmi reflex egyik napról a másikra etnikai tartalommal töltötte fel a népnemzet kereteit. A forradalmat könnyelmű módon maga ellen kihívó feudális Európa félelmetes erővel ismerkedhetett meg: a nacionalizmussal. A konfliktus persze a harmincmillió francia arcán is mély barázdát szántott. Az önvédelem csakhamar hódításba csapott át, és a népszuverenitás elhamvadt a vég nélküli háborúk máglyáján. A népnemzet, a felvilágosodásnak a forradalomban testet öltött gondolati modellje évtizedekre háttérbe szorult, és francia nemzet sem lett más, mint egyéb nemzetektől különböző etnikai-politikai közösség. A népnemzet ismertető jegyei csak a tizenkilencedik század utolsó harmadában jelentek meg újra, de az etnikai önmegvalósítás dominanciája változatlan maradt.

A francia nemzeti fejlődés ilyenformán visszacsúszott egy már elért magasabb szintről, de legalább az etnikai önmegvalósítás maradéktalanul végbement. Ez utóbbi az egész nyugat-európai régióban megtörtént, és a régi monarchiák Theodor Schieder tipológiája szerint sorra nemzeti államokká alakultak. A folyamat sehol sem volt mentes belső megrázkódtatásoktól és külső konfliktusoktól, de minthogy az átalakulás több évszázados szerves fejlődés betetőzése volt, nem járt együtt a nemzeti önértékelés zavarával, és egészséges, viszonylag kiegyensúlyozott nemzettudatot eredményezett. Közép-Európa, amely egy történelmi korszakkal mögötte volt Nyugat-Európának, a nemzetté válásban is rögzőbb utat járt be.

Először is az mutatkozott meg, hogy a történelemben valóban nem lehet duplán venni a lépcsőfokokat. A nemzeti állam és a népszuverenitás egyidejű megteremtése mind Németországban, mind Itáliában időszerűtlennek bizonyult. A frankfurti parlament nagyszabású kísérlete hajótörést szenvedett a német szétforgácsoltság zátonyán, a római és a velencei köztársaságot pedig megfojtotta az ellenséges túlerő. A német forradalom kudarca a magyar negyvennyolc sorsát is megpecsételte. A megalapozatlan előreszaladást nem egészen indokolt visszahátrálás követte. A nemzeti állam létrehozása a sokszáz évvel korábbi nyugat-európai mintához, a dinasztikus egyesítéshez igazodott. Ez a minta a tizenkilencedik század második felében azonban már túlhaladott volt, és követése nem ígérhetett kielégítő végeredményt. Itália önerőből nem is tudta felszabadítani önmagát, és az olasz egység nagyjából a külhatalmi közreműködés

révén született meg. A német dinasztikus egyesítés önerőből történt, és a bismarcki mű abban az Európában, ahol a német széttagoztság századok óta a hatalmi politika axiómája volt, kétségkívül rendkívüli diplomáciai és katonai teljesítménynek számított. A siker sem leplezhette azonban a kisméretű megoldás számos fogyatékoságát. A német császárságon belül a területi fejedelemségek megőrizték szuverenitásuk jelentékeny részét, a német etnikai állomány tekintélyes része, így Német-Ausztria népessége a német nemzeti állam határain kívül maradt, ugyanakkor ez az állam idegen nemzeti testeket is magába foglalt. És nem csupán Poroszország régebbi lengyel szerzeményeit, hanem a végrehajtott újabb annexió folytán Elzász-Lotharingia tisztán francia, és érzelmeiben franciává vált népességét. A megoldás felemássága a közép-európai nemzettudatban is mély nyomokat hagyott. Az olasz nemzettudatban az egyesítő háborúk során kapott külső segítség úgy rögzült, mint az érvényesülés mindenkori szükségessége, ennek következtében az olasz nemzet soha nem tudott felnőni a múltjából és a lélekszámából adódó nagynemzet mivoltához. A németek számára az 1871-es egyesülés felemelő élmény volt ugyan, de miután a német nemzet ezzel az egyesüléssel sem találta meg végleges területi kereteit, nem mentesülhetett a nemzettudat bizonyos zavaraitól. A napóleoni háborúk korának megalázottságából származó Erbfeind-komplexum nemcsak hogy nem szűnt meg, hanem újabb sérülésekkel szaporodott. A birodalmi egység és a területi fejedelemségek szimbiózisa egyfajta kisebbségi érzést okozott, Elzász-Lotharingia annexiója miatt pedig a bekerítettség érzése támadt fel, és mindkettő a militarizmusban talált feloldozást. Ráadásul az eddig kiegyensúlyozott francia nemzettudat is defektet kapott. Franciaország számára a kétszerte erősebb Németország létrejötte olyan megrázkódítást jelentett, amelyet nem tudott többé kiheverni. 1871-től a francia nemzettudatnak meghatározó része lett a németfélelem.

Ha azt lehetett mondani, hogy Közép-Európa a nemzetté válásban rögzesebb utat járt be, Kelet-Európára azt kell mondani, hogy ez az út tele volt kátyúkkal és bukkanókkal. Talán még az első periódus ígért leginkább biztató kibontakozást, bár ez sem volt mentes surlódásoktól és konfliktusoktól. Ebben az első szakaszban végbement a soknemzetiségű birodalmak népeinek nyelvi-kulturális reneszánsza, és az az állapot, amelyről a kultúrnemzet teoretikusai vizionáltak, csaknem mindenütt bekövetkezett. A nyelvi érvényesülés persze sok esetben más népek rovására történt, és például a görög vagy a magyar nyelv dominanciája a bolgárok, illetve a horvátok körében korántsem találkozott egyetértéssel. A második szakasz, az államiság megteremtése azonban vagy félúton megtorpan, vagy zsákutcába torkollott. A korlátozott önmegvalósítás, a térség etnikai arányainak és geopolitikai helyzetének leginkább megfelelő megoldás nem tudott utat törni magának. Még a Habsburg monarchiában sem, ahol csupán a magyar belpolitikai önállóságot biztosító osztrák–magyar kiegyezés perfektuálódott, de a csehek igényeit kielégítő dualizmus és a valamennyi nemzet érdekeivel egyező federalizmus mindvégig csupán vágyálom maradt. És ha nem jött létre osztrák–cseh, vagy magyar–román konszenzus – mert ez volt a megtorpanás oka –, még kisebb esély volt arra, hogy a lengyelek és az ukránok vagy a szerbek és a bolgárok egymásra találjanak. Az orosz birodalom viszonyai reménytelenül megmerevedtek, a törökországi átrendeződés pedig balkanizálódást, a térség szétaprózódásával együtt járó állam-

alakulást eredményezett. Még szerencsének mondható, hogy a másik célkitűzés, a túl-dimenzionált önmegvalósítás is kudarcot vallott. Hogy a pánszláv birodalom milyen képtelenség, azt már a lengyel–orosz konfliktusok sorozata megmutatta, de újabban erre az orosz fegyverek által felszabadított Bulgária is bizonyosságot szolgáltatott. A kelet-európai nemzeti átrendeződés végül azon a ponton állapodott meg, amellyel a teóriák eredetileg csak mint alternatív eshetőséggel számoltak: a térségben is önálló államok alakultak. Törökország még az első világháború előtt kiszorult Európából, a Habsburg monarchia felbomlott, Oroszország nyugati pereméről pedig leszakadtak az etnikailag idegen tartozékok. A nagy átalakulás azonban nem oldotta meg és nem is oldhatta meg a térség bonyolult etnikai viszonyaiból és sajátos geopolitikai helyzetéből adódó problémákat. Először is azért nem, mert az itt élő nemzetek sem találták meg végleges területi kereteiket: államhatáraikkal mélyen belevágtak idegen etnikai testekbe, vagy etnikai állományuk jelentékeny része idegen államok határai közé került. Másodszor azért nem, mert a rendezés figyelmen kívül hagyta a térség hagyományos veszélyeztetettségét, és eléggé okatlan módon véglegesnek tekintette az ideiglenes jellegű nagyhatalmi visszaszorulást. Ennek megfelelően a nemzettudatban itt nemcsak zavarok, hanem súlyos torzulások keletkeztek. A térség nemzetei a rosszul megvont (és jól meg nem vonható) határok miatt belesüppedtek abba a lelki állapotba, amelyet Bibó István a területi viták nyomorúságának nevez. A frissen és váratlanul szerzett álamiságot pedig úgy élték meg, hogy az önállóság eufóriája mögött mindig ott leselkedett a kiszolgáltatottság letargiája.

A nemzetek Európája kialakulásának vázlatos bemutatása során a régiók közötti különbségekre és a megoldásokban mutatkozó fogyatékoságokra tettem a hangsúlyt. Mindezzel nem szándékoztam kétségbe vonni sem a helyi teljesítmények értékeit, sem az egész folyamat összeurópai jelentőségét. Készséggel elismerem, hogy a nemzet mint közösségi létforma minden korábbi közösségi létformánál tartalmasabb, és hogy a nemzeti állam a gazdasági, politikai és kulturális lehetőségek kibontakoztatásának általában minden korábbi állami formációnál alkalmasabb kerete. A hangsúlyokkal azt szándékoztam kifejezni, hogy nem értek egyet azzal a történetírói felfogással, amely a nemzeti állam kialakulásában nem a társadalmi fejlődés egyik állomását, hanem a történelmi fejlődés értelmét és végpontját látja, és amely az átalakulás adott formáját fenntartás nélkül felmagasztalja. Az általam alkalmazott kritikai közelítés létjogosultságát számos példával lehet illusztrálni, de talán egy is elegendő a sok közül. Bizonyára történelmietlen lenne a német nemzet kétszeri világháborús katasztrófáját a kisméret egyesítésből eredeztetni, de aligha vitatható, hogy abban szerepet játszott az a körülmény, hogy a német nemzet 1871-ben és még később sem találta meg végleges területi kereteit. Talán elnézi ezért az olvasó, ha a nemzetek Európájának életműködésére áttérve megint nem a derűs oldalakat emelem ki, hanem azokat a vonatkozóakat állítom előtérbe, amelyek ezen életműködés fonákjait érzékeltetik: a nemzetiségi politikát és a külpolitikát.

A nemzetiségi politikát a történetírás az etnikai önmegvalósítás periférikus vonatkozásának tartja, és nem fordít rá különösebb figyelmet. Nehéz egyetérteni ezzel a felfogással, hiszen a közép-európai nemzeti átalakulás lezárulása után hatvan millió embert

élt idegen államok határai között, a kelet-európai lezárulást követően pedig még mindig harminc millió. A nemzetiségi politika már csak a számszerű arányok miatt sem tekinthető az etnikai önmegvalósulás elhanyagolható vonatkozásának, és elemzése igencsak alkalmas arra, hogy a nemzetnek mint etnikai-politikai közösségnek a legbensőbb természetére rávilágítson.

Az európai nemzettudatnak volt egy alapjában véve rokonszenves és humánus tulajdonsága: a nyitottság, a nagyfokú befogadási hajlandóság. Az etnikai-politikai közösségek más közösségi formációktól, a rendtől, vagy az osztálytól eltérően nem hástyázták körül magukat jogi és politikai biztosítékokkal, és az e közösségekbe történő integrálódásnak általában nem volt akadálya. Az európai nemzettelfogás ebben a tekintetben a kereszténységre emlékeztet, amely ugyancsak elvetette az exkluzivitást. Az európai nemzeteknek ez a nyitottsága azonban, a keresztény vallásokhoz hasonlóan, egy másik, rokonszenvesnek és humánusnak egyáltalán nem mondható tulajdonsággal párosult: a másság tudomásulvételének elutasításával és az erőteljes térítési hajlammal. Az etnikai önmegvalósítás folyamatában és állapotában új értelmet kapott az ellenreformáció „cuius regio, eius religio” hírhedt jelmondata, és „cuius regio, eius natio” lett belőle. Ez annyit jelentett, hogy a nemzeti állam, vagy a többségi nemzet saját területén nemcsak más nemzet vagy nemzetiség politikai érvényesülését nem engedte meg, de nyelvi különállását sem tolerálta.

A nyelvi asszimilálás, a középkori hittérítésnek ez a modernkori változata nem Európa valamely régiójának sajátossága volt, és nem csupán a nemzettudat zavaraiából és torzulásaiból állt elő. Ezt a szeplőt minden nemzet arcán viselte, függetlenül attól, hogy a kontinens mely táján helyezkedett el, hogy mekkora volt lélekszáma, és hogy hogyan élte meg saját önmegvalósulását. Anglia attól az időponttól kezdve, hogy Walest, Skóciát és Írországot az unió kötelékével magához láncolta, szisztematikusan a centralizáció és a nyelvi uniformizálás politikáját folytatta, olyan intenzitással és eredménnyel, hogy a XIX. század végén az ír népességnek csupán a tizennégy százaléka beszélte anyanyelvét. A francia konvent 1793-ban kinyilatkoztatta, hogy a bretont, a baszkot, a németet, az olaszt és a flamandot, mint a külső ellenségek és a belső lázadók nyelvét, el kell pusztítani. A porosz kormány 1864 után fejébe vette, hogy a dánokból jó németeket farag, a nyolcvanas években pedig rendeletileg felszámolta a lengyel nyelven történő iskolai oktatást. Oroszországban 1863 után hasonlóképp megtiltották a lengyel, az ukrán, a belorusz és a litván nyelven történő tanítást, és a tilalmat odáig fokozták, hogy az otthonokon kívül anyanyelven még megszólalni sem lehetett. A kis nemzetek ebben a tekintetben teljességgel a nagyokhoz igazodtak. Belgiumban 1830 után a flamand népességre való tekintet nélkül a franciát emelték államnyelvvé, a magyar országgyűlés 1843-ban törvénybe foglalta, hogy az iskolák tanítási nyelve a magyar legyen, az osztrákok az 1850-es években germanizálni akarták az egész Habsburg monarchiát, Románia pedig 1859 után még a zsidók állampolgári jogait is megvonta. A különbségek nem a törekvésekben, hanem az esélyekben mutatkoztak. A nyelvi uniformizálásra irányuló nemzetiségi politika Angliában, Franciaországban, Németországban és Oroszországban a vezető nemzet döntő számbeli túlsúlyán alapult, mégsem lehetett teljesen biztos a dolgában. Ez a célkitűzés azonban

Belgiumban, ahol a vallások kisebbségben voltak, a Habsburg monarchiában, ahol az osztrákok az összlakosság húsz százalékát tették ki, és Magyarországon, ahol a magyar népesség aránya az ötven százalékot sem érte el, végképp megvalósíthatatlannak bizonyult. Hogy ezekben az országokban végül feladták a nyelvi uniformizálást, és lényeges nyelvi és politikai engedményeket tettek, ebből a belátásból következett, nem pedig abból, hogy a vallón, az osztrák és a magyar nacionalizmus természete szerint más lett volna, mint a német, az orosz, vagy a francia. A racionalitás, a területi integritás féltése és az uralomvágy, a nyelvi uniformizálásra ösztönző indítékok, minden európai nemzet alaptulajdonságai közé tartoztak. A nemzetek Európája, amely a vallási inkvizíció helyébe a nyelvi inkvizíciót léptette, ebben a tekintetben nem lépett ki a középkorból. Pedig a tizenkilencedik századi Európa még nem ismerte a tömeges népiártást, a milliókat érintő kitelepítést, és a területrendezésnek nevezett esztelen falurombolást.

Az etnikai önmegvalósulás az államközi kapcsolatok alakulására is kedvezőtlen hatást gyakorolt. A nemzet alaptulajdonságai nemcsak a határokon belül mutatkoztak meg, hanem a nemzetközi élet síkján is megjelentek. Az expanzivitás és a hegemonizmus persze a nemzetek előtti Európában sem volt ismeretlen, az államközi kapcsolatokat többnyire mégis az érdekek kölcsönös respektusán alapuló szabályozottság jellemezte. A nemzetek Európájában az lett a szabály, ami korábban kivétel volt: a korlátokat nem ismerő terjeszkedés és a minden racionalitást nélkülöző hatalmi érvényesülés. A kontinens három nagy nemzete, a francia, az orosz és a német egymás után próbálkozott meg azzal, hogy a maga képére formálja Európát, az angol pedig, miközben mindhárom próbálkozást elgáncsolta, a gyarmati hegemonia megteremtésére tett kísérletet. Hogy a franciák azt mondták magukról, hogy szuronyaik hegyén a szabadság eszméit exportálják, az angolok, hogy ők a civilizációt terjesztik, az oroszok pedig azt, hogy ők az elnyomott népeket szabadítják fel, a világ félrevezetése és önámítás volt: valójában minden próbálkozásban a nyers hatalmi érdek manifesztálódott. A nemzetek Európája mondhatja magáénak azt a kétes dicsőséget is, hogy a háborút eltömegesítette, és a hadsereg ügyéből a társadalom ügyévé tette. Korábban kis létszámú hivatalos hadseregek ütköztek meg egymással, a hadi cselekmények a hadszíntérre korlátozódtak, és a háború a szembenálló országok népeiben nem váltott ki tartós érzelmi reakciókat. Most az általános hadkötelezettség bevezetése révén frontra került az egész fegyverviselésre alkalmas férfinepesség, a hátország a front kiszolgálójává vált, a lakosság érzelmileg azonosult a háborúval, és az ellenséges nemzet iránt feléledt a fékevesztett gyűlölet. Ilyen politikai és pszichológiai feltételek közepette a háborúkat nem követhette a legyőzöttek érdekeit is respektáló méltányos béke, és azt kell mondani, hogy a nemzetek Európája a békecsinálásból is elégtelenre vizsgázott. Milyen esélye lehetett a francia megbékélésnek 1871 után, amikor az országtól elvették Elzász-Lotharingiát és öt milliárd frank hadisarc megfizetésére kötelezték, vagy a német megbékélésnek 1919 után, amikor megtiltották Ausztria csatlakozását, a megszállási és a demilitarizált zónák létrehozásával korlátozták az ország szuverenitását, és még a háborús felelősség ódiomával is megterhelték. A harag vetéséből megint nem kelhetett ki más, mint a gyűlölet. Még azt sem lehet mondani, hogy mindez már tör-

ténelem, hiszen az igazi téboly: a német élettérpolitika, majd Németország kettéosztása és a berlini fal felépítése még csak ezután következett.

A fény csak az utóbbi évtizedekben kezdett derengeni, mégpedig azon az égtájon, ahol a nemzet napja először jutott delelőre. Miközben Kelet-Európa még mindig az alapjában véve tizenkilencedik századi problémákkal: az állami függetlenség megteremtésével és a területi elhatárolódással küszködik, Nyugat- és Közép-Európa rálépett a gazdasági és politikai integráció útjára, amely út a remények szerint elvezet a nemzeti érdekek valódi érvényesülésének ígéretföldjére. Igaz, Nyugat- és Közép-Európa nemzeteinek egymásra találásában a külső és mesterséges tényezők: a szovjet veszély és a német kettéosztottság is szerepet játszottak, de az integrációval alapjában véve egy régóta esedékes történelmi folyamat közeledik betetőzéséhez. A tanulmány szerzője, aki mélységesen sajnálja, hogy Európa keleti fele és szűkebb hazája kimaradt ebből az integrációból, hinni szeretné, hogy Európa nyugati felének egyesülése akkor is végbemegy, hogy a szovjet veszély és a német kettéosztottság a történelem lapjaira kerül.

Irodalom

- Arató Endre*: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Budapest 1971.
- Bibó István*: Az európai egyensúlyról és a békéről. In: Bibó István válogatott tanulmányok. I. k. Budapest 1986. 295–635. old.
- Bibó István*: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István válogatott tanulmányok. II. k. Budapest 1986. 185–265. old.
- Diószegi István*: Forradalom, háború, forradalmi háború. In: Diószegi István: Hazánk és Európa. Budapest 1970. 9–46. old.
- Godechot, Jacques*: La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789–1799. I-II. k. Párizs 1956.
- Hanák Péter*: Magyarország a Monarchiában. Budapest 1975.
- Kohn, Hans*: The Idea of Nationalism. A Study its Origins and Background. New-York 1946.
- Schieder, Theodor*: Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa. Historische Zeitschrift Bd. 202. (1966).
- Szücs Jenő*: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szücs Jenő: Nemzet és történelem. Budapest 1984. 2. kiad. 13–188. old.
- Szücs Jenő*: Vázlat Európa három régiójáról. Budapest 1983.
- Touchard, J.*: Histoire des idées politiques. II. k. Du XVIII siècle à nos jours. Párizs 1962.

A nemzetiségi politika Európában a XIX. század utolsó harmadában

A történetírás az európai tizenkilencedik századot úgy tartja számon, mint a nacionalizmus korát, a nemzeti államok kialakulásának évszázadát. A felfogás jogosságához nem férhet kétség. Ez az a korszak, amikor az etnikai egységek politikai közösségekké szerveződtek és megfogalmazták a maguk különféle igényeit, ez az az évszázad, amikor sorra leomlottak a dinasztikus korból örökölt államhatárok, és helyettük a nemzeti alapon történő elhatárolódás elvei jutottak érvényre. A történetírás a folyamat tipológiáját is megadta. A nacionalizmus esetében a nyelvi-kulturális és a politikai szintről beszél, az utóbbinál megkülönböztetve a különféle tartalmi fokozatokat, a nemzeti államok létrejötténél pedig a régi monarchiák nemzeti átalakításáról, az egyesülésről és az elszakadásról, másképpen az államalakulás nyugat-európai, közép-európai és kelet-európai típusáról. Úgy tűnik viszont, hogy a történetírás, a nemzeti indíttatású csakúgy mint az összehasonlító, kevesebb figyelmet fordít a probléma másik oldalára: az állam nemzetiségi politikájára és főként e politika motivációjára. A nemzeti indíttatású történetírást e politika vagy csak mint a nemzeti mozgalom legitimációja érdekli, szemhatára ezért nem terjed túl a korlátozás különböző formáin, és képtelen bármiféle differenciálásra, vagy csak mint a nemzet önmegvalósulásának egy periférikus vonatkozása, és ritka kivételektől eltekintve ma sem lépi túl az apológia kereteit. Az összehasonlító történetírás pedig csak egyetlen soknemzetiségű birodalom esetében nyújtott megnyugtató analízist, egyébként, a nemzeti indíttatású történetírás nézőpontját magáévá téve a vizsgálódást a nemzeti elnyomás különböző formáinak bemutatására korlátozta. Aligha szükséges pedig bizonyítani, hogy a nemzetiségi politika, mint olyan, nagyobb figyelmet érdemel. Az államalakulás közép-európai szakaszának lezárulása után az európai népesség egyharmada még mindig nem élt nemzeti határok mögött, és a harmadik szakasz lezárulása után is egyhatoda kívül rekedt azokon. A nemzetállami és birodalmi politika vizsgálata, a magatartásformák tipológiájának kimunkálása, az okok és az indítékok feltárása, és az eltérések magyarázata éppoly izgalmas történetírói feladat lehet, mint a nemzeti állam létrejöttének bemutatása. Az analízis és az egybevetés az átalakulás bármely periódusában elvégezhető, a legtöbb tanulságot azonban a második szakasz lezárulása utáni időszak, a XIX. század utolsó harmada kínálja.

Nyugat-Európa országai, ahol a nemzeti állam egyszerűen a régi monarchiából nőtt ki, többnyire nem ismerték, jobban mondván nem ismerték el a nemzetiségi kérdés létezését. A tízévenkénti népszámlálások alkalmával sokmindenre rákérdeztek, ez a rovat azonban: nemzeti hovatartozás, rendszerint hiányzott. Azoknak a számarányát, akik nem tartoztak az államalkotó nemzethez, így csak a regionális adatfelvételek alapján lehet felbecsülni. A számadatok meglehetősen árulkodóak. Nagy-Britannia népességének egyharmada Írországbán, Walesben és Skóciában élt, Spanyolországban Katalónia és Baszkföld népessége az összlakosság egyötödét tette ki, és még Franciaországban is a különböző nem francia vidékeken, Bretagne-ban, Korzikában, Flandriában és másutt lakott az összlakosság több mint öt százaléka. Mindez milliós nagyságrend, Nagy-Britanniában 1870 körül tíz millió, Spanyolországban több mint három millió, Franciaországban két millió lélek, ami még akkor is magas szám, ha számításba vesszük, hogy ezeken a területeken angolok, spanyolok és franciák is szép számmal éltek. A statisztika persze nemcsak manipulációival, adataival is a kormány mellett érvelt. Skóciában 1891-ben a lakosság hét százaléka, Írországbán tizennégy százaléka, és Wales-ben is csak ötvenöt százaléka beszélte anyanyelvét, ezek túlnyomó többsége is kétnyelvű volt, tehát az angolt éppúgy használta, mint a gaelt és a cymrit. De ha a statisztikák el is titkolták a nemzeti hovatartozást, és csaknem kimutatták a nyelvi homogenitást, az etnikai-politikai öntudatra ébredés megnyilvánulásai mellett nem lehetett csukott szemmel elmenni. A legerősebb nemzet nevében kormányzó államhatalomnak, bárminek is nevezte azt, ki kellett alakítania a maga nemzetiségi politikáját.

Nagy-Britannia kormányzati elvei ebben a tekintetben a régmúltból származtak. A korábbi, lényegében az alávetést jelentő történelmi kapcsolatokról nem beszélve Walest 1538, Skóciát 1707, Írországot pedig 1801 óta unió fűzte Angliához, és ez az unió minden esetben az állami egység elvének érvényesítését jelentette. A monarchikus és rendi különállás intézményeit, így a parlamenteket teljességgel felszámolták, a képviselők meghatározott számban csak a központi parlamentben, a Westminsterben foglalhattak helyet, és mindhárom országot Londonból kormányozták. A centralizáció az egyházügyre is kiterjedt: Írország anglikán egyháza összefonódott az állammal, a walesi anglikánok a canterbury érsekséghez tartoztak, és csupán a skót persbiteriánus egyház rendelkezett önállósággal. A kormányzat és a közigazgatás nyelve angol volt, és a kiépülő iskolarendszer, jóllehet a gael és cymri nyelv használatát kifejezetten nem tiltották, az angol nyelvű oktatást részesítette előnyben. Ezek a korlátozó rendelkezések Írországbán olyan diszkriminatív jellegű intézkedésekkel párosultak, amelyek csak az Európán kívüli gyarmati politikában voltak ismeretesek. Az ír parasztokat megfosztották földjeiktől, és elűzték lakóhelyeikről, a katolikus írek hivatalviselését törvényben tiltották, és kizárták őket mindenféle állampolgári és politikai jog gyakorlásából. A

centralizációs tendencia a XIX. század első évtizedeiben, az angol–ír uniót követően tovább erősödött. Noha hozzájárultak az önálló walesi egyház létrejöttéhez, a canterbury-i érsekségnek való alárendelését megerősítették, a kormányon belüli skót államtitkárság évtizedekkel korábbi megszüntetése után a skót tanácsadói minőséget is felszámolták, és az ír katolikusok elleni törvények enyhítésével egyidejűleg szinte teljesen megvonták az ír katolikusok választói jogát. És amikor a század közepén megerősödött az unió felbontását (a repeal-t) sürgető ír mozgalom, és fegyveres felkelésbe torkollott az ír önállóságot célzó féni szervezkedés, az államhatalom teljes brutalitással válaszolt: börtönbe és akasztófára juttatta a mozgalom résztvevőit. A szigorú centralizáció elvét valló angol kormánypolitikában a hatvanas évek második felében jelentkeztek a változás jelei. Részint azért, mert az ír mozgalom erejét számításba véve a szimpla erőszak célszerűtlennek mutatkozott, részint azért, mert az írek részéről is tárgyalásos hajlandóság jelentkezett. Az évtized végén kibontakozó Home Rule mozgalom az angol–ír uniót tudomásul véve csupán az autonómia megszerzésére: az önálló ír parlament visszaállítására és az önkormányzat megteremtésére törekedett. A brit liberális kormány új irányvonalát olyan intézkedések jelezték, mint az egyházi törvény, amely Írország anglikán egyházát elválasztotta az államtól, az írek számára kedvezőbb bérleti lehetőségeket biztosító földtörvény, az ír főiskolai oktatás ügyét rendező egyetemi törvény, úgyszintén skót államminiszterrel az élén a Skót Hivatal felállítása. Ezen intézkedések betetőzéseként Gladstone 1886-ban a brit parlament elé terjesztette az ír autonómia létrehozását célzó törvényjavaslatát. A Westminster képviselői azonban nem voltak olyan bölcssek, mint a nagy liberális államférfi: javaslatát akkor is, később is több alkalommal szótöbbséggel elutasították. Ugyanez lett a sorsa a skót és a walesi önkormányzat ügyének. És ha a liberális kormányok erőfeszítései következtében kormányzati szinten volt is előrelépés: az írek mezőgazdasági és oktatási minisztériumot kaptak, a walesiek cymri nyelvű egyetemet, és tovább bővült a Skót Hivatal hatásköre, a reformpolitika nem tudott igazi áttörést elérni. Nagy-Britannia struktúrája a világháborúig olyan maradt, mint amilyen az uniók létrehozása idején volt. Az országot az írek, walesiek és skótok igényeinek figyelmen kívül hagyásával Londonból kormányozták. A centralizációt a fővárosban működő különféle ír, skót és walesi kormány szintű hivatalok lényegében nem befolyásolták, az oktatásügyi törvénykezés pedig legfeljebb szépségflastrom volt az előrehaladt és visszafordíthatatlan nyelvi asszimiláción.

A francia történeti fejlődés, nem beszélve most a nemzeti kérdés relatív súlytalanságáról, két vonatkozásban is elütött az angoltól. Először is abban, hogy a potenciálisan nemzetiségi területek viszonylag későn kerültek Franciaországhoz (Bretagne 1532-ben, Elzász 1648-ban, Korzika pedig 1768-ban), másodsorban abban, hogy a szóban forgó területek egészen a forradalomig megőriztek valamit különállásuk maradványaiból. Nem mintha a francia abszolutizmus nem tett volna sokat a központi hatalom erősítése érdekében. I. Ferenc már 1538-ban államnyelvvé nyilvánította a franciát, XIV. Lajos pedig 1648 után az egyes közigazgatási körzetekben az igazságszolgáltatás, a rendfenntartás és a pénzügy területén teljhatalommal ruházta fel a királyi intendánsokat. Mindezzel azonban szépen megfért a helyi önállóság. Bretagne például, a többi

tartományhoz hasonlóan, saját rendi gyűléssel rendelkezett, és a központi rendelkezések csak akkor váltak hatályossá, ha azokat a helyi parlament is törvénybe iktatta. A francia mellett a különféle dialektusok és más nyelvek is a maguk önálló életét éltek, és a francia királyság nagyon messze volt még a nyelvi uniformizálódástól. De amit az abszolutizmus elmulasztott, a forradalom rohamléptekben pótolta. Már az 1791-es alkotmány, azzal, hogy az eddigi közigazgatási rendetlenség helyébe létrehozta az egységes megyerendszert, noha a decentralizáció bizonyos elemeit fenntartotta, biztosította Párizs vezető szerepét. A központosításnak eredetileg nem volt a szó későbbi értelmében vett nemzeti tartalma. A helyi erők befolyásának korlátozása elsősorban az ancien régime befolyásának megtörésére irányult, és amennyiben a francia nyelv általánossá tételét is szorgalmazta, főleg a közigazgatás racionalizálását tartotta szem előtt. Ez a fajta franciásítás éppúgy irányult a különféle nyelvjárások, mint a franciától elütő más nyelvek ellen. A külföldi és a belső lázadás légkörében aztán a jakobinusok, a központosítás megszállottai, megvalósították Párizs teljes diktatúráját a vidék fölött. Az 1793-as alkotmány a Közléti Bizottmány teljhatalmát törvényesítette, és mindenféle szeparatizmust kiirtásra ítélt. A nyelvi különállás sem kapott kegyelmet, annál is kevésbé, mert ezeket a nyelveket, mint az elzászi németet és a bretagne-i bretont a külső ellenségek és a belső lázadók beszélték. A Konvent egyetértett abban, hogy a bretont, a baszkot, a németet, az olaszt és a flamandot mint nyelvet el kell pusztítani. A nyelvi uniformizálás, amelyet közigazgatási eszközökkel és iskolatörvényekkel szorgalmaztak, a jakobinus diktatúra idején már csak az idő rövidsége miatt sem vált teljessé. A halálra ítélt nyelvek túléltek a forradalmat, de jelenük és jövőjük bizonytalan maradt. Az egymást követő francia rendszerek mindenben megtagadták a jakobinusokat, de a centralizációt és az erőszakos franciásítást maradéktalanul átvették tőlük. A helyi autonómia visszaállításáról szó sem lehetett, a közigazgatás nyelve francia maradt, az alsófokú oktatás kizárólag francia nyelven folyt, és a helyi nyelveket az iskolákban még mint idegen nyelvet sem lehetett tanulni. Az előrehaladó iparosodás és a vele együtt járó belső migráció megbontotta a zárt paraszti közösségek egységét, és ezzel a nyelvi asszimiláció utolsó akadályai is elhárult. És amikor a harmadik köztársaság 1882-ben, természetesen francia nyelven, kötelezővé tette az elemi iskolai oktatást, betetőződött a nyelvi integráció folyamata. A köztársaság, mintegy megidézve a jakobinusok túlbuzgóságát, még azért is fegyelmi büntetésben részesítette a tanítót, ha a tanulók órákőri szünetben anyanyelvükön megszólaltak. A köztársaság kormánya biztos lehetett dolgában. A szétzilált és beolvasztott etnikai közösségek a világháborúig nem tanúsítottak érdemleges ellenállást. A nyelvi újjászületést szorgalmazó értelmiségi csoportok erőfeszítései pedig csaknem visszhang nélkül maradtak az érintettek körében. A kormány a világháborúig még odáig sem jutott el, hogy a nemzetiségi nyelvek iskolai oktatásának bevezetését mérlegelje.

A többi nyugat-európai ország nem, vagy csak részben követte a nyelvi uniformizálódást eredményező angol-francia centralizációs modellt. Még legtöbb hasonlóság a spanyol fejlődésben mutatkozott, bár ami ott végbement, inkább karikatúrája, mint mása volt az angol-francia mintának. A spanyol monarchia korán, még a XV–XVI. században létrehozta az Ibériai félsziget (Portugália nélküli) politikai egységét, de uni-

formizáló tevékenysége a francia abszolutizmushoz képest is elmaradt, és a tartományi önállóság akkor is, később is zavartalanul virágzott. A nacionalizmus századában mindebből, a tekintélyes katalán és baszk népességet számításba véve, egészséges föderatív struktúra is kifejlődhetett volna. A megismétlődő forradalmak és polgárháborúk azonban, amelyekben rejtett vagy manifeszt formában mindig benne volt a spanyol–katalán és a spanyol–baszk szembenállás, sem az egyik, sem a másik irányba nem tudtak döntést kicsikarni. A monarchia újabb restaurációja után 1875-ben végül a kasztíliai centralizmus kerekedett fölül. Az 1876-os alkotmány felszámolta a nemzeti regionalizmust, és nem ismerte el többé Katalónia, valamint a Baszkföld történeti individualitását. A centralizáció az oktatás és a kultúra területére is kihatott, és noha a nemzetiségek nyelvét nem akarták úgy kiirtani, mint a franciák, a törvénykezés abban a szellemben történt, hogy a szóban forgó területek lakói is tulajdonképpen spanyolok. A kormány, ahogy a későbbi fejlemények is megmutatták, mindemellett nem lehetett biztos abban, hogy a nemzetiségi kérdést rendeleti úton megoldotta.

A belga nemzeti állam nem épülhetett rá a monarchia által teremtett állami keretre, mert ilyen keret egyszerűen nem létezett. Belgium a spanyol, később az osztrák birodalom tartománya volt, azután Franciaországhoz, majd Hollandiához került, és csak 1830-ban nyerte el függetlenségét. Ennek megfelelően hiányzott az angol és a francia fejlődésből jól ismert önálló centralizációs próbálkozás, annál inkább jelen volt az osztrák germanizálás, a francia központosítás és a holland uniformizálás. A független állam ezekből a próbálkozásokból megtanulhatta volna, hogy ebben a térségben minden ilyen erőfeszítés hiábavaló, mégis ott folytatta, ahol az idegen hódítók abba hagyták. A tartományi önállóságnak nem voltak erős hagyományai, hogy az alkotmány ilyent nem kodifikált, azzal még nem sértett semmilyen érdeket. De azzal már igen, hogy a vallon vezetőréteg a nyelvi szabadság verbális kinyilatkoztatásával egyidejűleg a franciát emelte államnyelvvé, és az oktatásügy területén is az államnyelvet részesítette előnyben. Mindez szögesen ellenkezett az ország etnikai struktúrájával, hiszen a lakosság többsége flamandul beszélt, és a francia nyelvű vallonok az össznépességnek csak negyvenöt százalékat tették ki. A nyelvi uniformizáláshoz a vallonok a franciaországi gyakorlatból merítettek érveket. Ők is azt állították, hogy a flamand a civilizáció terjedését akadályozza, és a haladás csak a nyelvi uniformizálódás útján lehetséges. Mihelyt azonban a számbelileg erősebb flamand népesség elérkezett a nyelvi és politikai tudatosodás magasabb fokára, ez a politikai gyakorlat rögtön ellehetetlenült. A parlament az 1870-es évek kezdetétől sorra hozta meg azokat a törvényeket, amelyek a flamand nyelvterületen a flamand nyelv használatát biztosították az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, valamint a közép- és felsőoktatásban. 1898-ban pedig a törvényhozás is kétnyelvű lett, és ezzel a flamand tulajdonképpen második államnyelvvé emelkedett. A borúlátó prognózisok ellenére mindez nem serkentette a flamand szeparatizmust. A flamandok éppoly kevésbé kívántak Hollandiához csatlakozni, mint a vallonok Franciaországhoz. A belga példából bebizonyosodott, hogy nem a nyelvi uniformizálás az állam egybentartásának egyedüli eszköze.

A történeti fejlődés a Skandináv félszigeten különös alakulatot produkált: a svéd-norvég uniót. Maga az elnevezés még nem kuriózum, hiszen a nyugat-európai fejlődés

számos ilyen, korántsem az egyenlő felek társulását jelentő alakulást hozott létre, és a megszületés sem kivételes, mert Dánia a dinasztikus korból ismert recept szerint egyszerűen átengedte Norvégiát a győztes Svédországnak. De a berendezkedés módját 1814-ben már a két ország közötti megállapodás szabályozta, és ebben Svédország, noha élt a megszerző előjogával, a hozzá kerülő Norvégia kívánságait is messzemenően figyelembe vette. Az 1814-es mossi konvenció értelmében mindkét állam független királyság volt, amelyet csak az uralkodó személyének közössége kapcsolt össze. Persze ez a kapcsolat több volt azért mint perszonálunió: Norvégia nem rendelkezett önálló külüggyel, és a véderő felhasználásában is a királyé volt a döntő szó, a kapcsolat ezért inkább a későbbi osztrák–magyar dualizmusra emlékeztetett. A belső önállóság azonban maradéktalanul érvényesült: a norvég parlament hozta a törvényeket, amelyeket az uralkodó meg sem vétőzhatott, és az ország ügyeit teljességgel a norvég kormány irányította. A közigazgatási centralizáció, nyelvi asszimiláció és egyéb, a nyugat-európai országok életéből ismert jelenségek így ismeretlenek maradtak a svéd–norvég együttélés közel egy évszázadán át, és a dinasztikus eredetű kapcsolatot utóbb még a külpolitikai érdekközösség: a német és az orosz terjeszkedéstől való félelem is megerősítette. A norvég fél azonban mindig alárendelt helyzetben érezte magát. A parlament, miként a magyar függetlenségi párt, a közös külügyminisztériumban nagyobb norvég személyi részesedést, a közös külképviseletek homlokzatán norvég lobogót követelt, majd 1905-ben felbontotta az uniót. A biztató kísérlet a norvég türelmetlenségén hajótörést szenvedett.

Ha a belga és a svéd–norvég eset csak némi erőltetéssel volt a nyugat-európai államalakulás típusába sorolható, úgy a svájci eset teljességgel elütött attól. Svájc a XVIII. század végéig tulajdonképpen nem volt több, mint geográfiai fogalom, és viszonyaival teljességgel a szétagolt Németországra emlékeztetett. A kantonok önálló gazdasági és politikai életüket éltek, a közöttük lévő államszövetség, az Eidgenossenschaft a szuverén államok szövetsége volt a kantonok közötti béke biztosítására és a közös védelem megszervezésére, a kantonokon belül pedig az arisztokratikus köztársaság államszervezési normái érvényesültek. A központosítás hiánya ekkor még semmilyen többletértéket nem adott, és a szétagoltság a feudalizmus konzerválásával volt egyértelmű. Svájc másik sajátossága a soknemzetiségű összetétel. Az államszövetséget alkotó huszonkét kantont kétharmad részben németek, nem egészen egyharmad részben franciák lakták, és mintegy öt százalékot tett ki az olaszok és rétorománok aránya. Az etnikai összetétel a korábbi századokban nem jelentett gondot, a nemzeti ébredés korában azonban könnyen centralizáció vagy szecesszió fakadhatott belőle. Vagy az, hogy a legerősebb nemzetiség francia módra megkísérelje a központosítást és vele együtt a nyelvi uniformizálást, vagy az, hogy a három nemzetiség, a későbbi kelet-európai minta szerint a kialakult, vagy alakulóban lévő nemzeti államok irányába gravitáljon. Érdekes módon az államszövetség mindkét jelenségtől mentesült. Valószínűleg azért, mert a kantonok mély történelmi gyökerekkel rendelkező különállása mindvégig erősebb volt, mint akár az egyesítő, akár a szétbontó nacionalizmus. A makacs különállás törekvésével magyarázható az is, hogy a kantonok közötti összetartozás tudata sem fejlődött ki egészen, és 1815-ben, a francia korszak végeztével jellemző módon ismét a

laza államszövetségi rendszert állították vissza. A tapasztalatok azonban megmutatták, hogy a nagyhatalmak és az alakuló nagy nemzeti államok korszakában ez a középkori formáció többé nem életképes. Nem lehetett feledni, hogy Franciaország a kantonok egy részét 1798-ban annektálta, és a létrehozott Helvét Köztársaságot a függőség szállaival láncolta magához, és nem lehetett nem észrevenni, hogy az ébredező német és olasz politikai nacionalizmus a teljes etnikai egyesítéssel, vagyis az államszövetség nagy részének elnyelésével számol. Az is megszívlelendő figyelmeztetés volt, hogy a demokratikus reformokkal szembehelyezkedő kantonok 1845-ben külön szövetségbe (a Sonderbundba) tömörültek, fel akarták bontani az 1815-ben kötött szövetségi szerződést, és az elszakadást csak fegyveres erő alkalmazásával, a Sonderbund elleni háborúval lehetett megakadályozni. A külső fenyegetés és a belső széthúzás veszélye felerősítette a svájci összetartozás tudatát, és ennek eredményeként 1848-ban a huszonekét kanton az eddigi laza államszövetség helyébe létrehozta a szuverén állam minden attribútumával rendelkező szövetségi államot. A szövetségi állam szabályos kormányt kapott, amelyet az általános választójog alapján megválasztott parlament jelölt ki, és ez a kormány irányította a külügyeket és rendelkezett a szövetségi haderővel. A kantonok a maguk álláspontját az Államtanácson keresztül külön is kifejezésre juttathatták, és belső ügyekben megőrizték korábbi teljes önállóságukat. Ennek az Egyesült Államok alkotmányából adaptált föderatív struktúrának az volt a különlegessége, hogy nem azonos nemzeti egységekre épült, hanem nemzeti tekintetben heterogén történeti-politikai egységeket foglalt magába. Az alkotmány – és itt tértül meg a tartós tartományi különállás deficitje – a nemzeti-nyelvi problémát is mintaszerűen oldotta meg. A képviselők a nyelvi heterogenitást az egyik legősibb svájci hagyománynak tekintették, és fel sem merült, hogy szövetségi szinten valamelyik nyelvet, akár a többségi lakosság nyelvét bármiféle előnyben részesítsék. Az alkotmány hivatalos nyelvvé nyilvánította a németet, a franciát és az olaszt, valamint nemzeti nyelvvé a rétorománt, ami annyit jelentett, hogy a konföderáció szintjén mindhárom hivatalos nyelvet használni lehetett, az állampolgárok pedig a nemzeti nyelvek bármelyikén fordulhattak a hivatalos szervekhez. A kantonok a nemzeti összetételtől függően érvényesítették a nyelvi egyenjogúságot: a kantonok hivatalos nyelve ennek megfelelően német, francia és olasz valamelyike lett, de ahol szükség volt rá, törvényre emelték a két- illetve a háromnyelvűség gyakorlatát. Mindez természetesen egyformán érvényesült az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a kultúra és az iskoláztatás területén. Az alkotmányt 1874-ben módosították, a szövetség hatáskörét a hadügy és az igazságszolgáltatás területén kibővítették, de a változtatások nem érintették sem a kantonok autonómiáját, sem a szövetség nyelvhasználatát. A föderatív Svájc az uniformizáló és asszimiláló nagy nemzeti államok szomszédságában megvalósította a határai között élő népek teljes nemzeti egyenjogúságát.

Közép-Európa két nagy nemzete, az olasz és a német hosszú ideig nem ismerte a nemzetiségi kérdést. Amíg Nyugat-Európa szerencsésebb országai azzal foglalatostkodtak, hogy a központi kormány uralmát a történelmileg kialakult államterület fölött teljessé tegyék, az olaszok és a németek a szétagoltság és az idegen hódítás gondjaival küszködtek. Az olaszok még a XIX. század közepén is hat különálló államban éltek, egy részükre még a Habsburg birodalom fennhatósága is kiterjedt, Németország területén pedig a Bund laza keretei között harmincnégy önálló állam egzisztált, nem beszélve a Franciaországban, Svájcban és a Habsburg monarchiában élő tekintélyes német népességről. A nemzeti-állami egység a dinasztikus háború révén csak jó nagy késéssel, 1870–71-re jött végül létre. Noha az olaszok indultak kedvezőtlenebb pozícióból, azt kell mondani, hogy az ottani alakulás volt szerencsésebb. Az egységes Olaszország az Ausztriánál maradt félmilliónyi népességet leszámítva az olasz etnikum egészét határai közé foglalta, ugyanakkor ez az egység kizárólag olasz területekre korlátozódott, és a más nyelvű népesség a lakosság egy százalékát sem tette ki. A német egység viszont a kisméretű formában jött létre, ami annyit jelentett, hogy kimaradt belőle a német etnikum közel egyötödét kitevő osztrák- illetve szudéta-német népesség (a svájci németekről nem beszélve, akik soha nem akartak csatlakozni), a birodalomhoz kerültek viszont az észak-schleswigi dánok, a külön esetnek számító elzászi németek a franciákkal együtt, valamint a régebb óta Poroszországhoz tartozó poseni, sziléziai és nyugat-poroszországi lengyelek. A nemzetiségek aránya nem volt számottevő, jó ha az összlakosság hat-hét százalékát kitette. A másfél millió elzászi németről nem beszélve azért közel három milliónyi, ráadásul zárt tömbökben élő népesség volt ez, elég tekintélyes ahhoz, hogysem a frissen kialakult nemzeti állam a történeti-politikai egységek integrálása mellett a nemzetiségi politika gondjaitól mentesüljön.

Az egységes Németország a nemzeti integrációt nagy körültekintéssel, azt is lehet mondani, hogy a történeti-politikai egységek túlzott respektálásával oldotta meg. A Német Birodalom az 1871-es alkotmány szerint szövetségi állam lett, az állami egységet azonban jószerivel csak a császár, a külügyeket irányító birodalmi kancellár, és az általános választójog alapján választott birodalmi gyűlés szimbolizálta. Az államok megtartották szuverenitásuk nagy részét, olyannyira, hogy még a birodalmi hadsereg egysége is hiányzott (amennyiben az négy királyság hadseregeinek kontingenséből állt), és akadt olyan állam, amely még önálló külképviseletét is megtartotta. A birodalmi alkotmány nem tartalmazott előírásokat az egyes országok alkotmányaira nézve, így állhatott elő az a groteszk helyzet, hogy miközben a birodalmi gyűlést az általános választójog alapján választották, Mecklenburgban a XVI. századból származó alkotmány alapján továbbra is csak a rendek voltak szavazásra jogosultak. A birodalmi egységnek persze voltak másfajta garanciái, így mindenekelőtt a tényleges porosz túlsúly, és a porosz vezetős szerepet legalizáló számos alkotmányos biztosíték, ezért az alkot-

mány lazasága és nagyvonalúsága az egységre nem járt különösebb veszéllyel. Az alkotmány megszerkesztői egyedül Elzász-Lotharingiával szemben mutakoztak szűkebb-lűnek. A két visszakerült tartomány németül beszélő, de franciául érző lakóit megbízhatatlannak találták, ezért Elzász-Lotharingiát mint „Reichsland”-ot egészen 1911-ig közvetlenül Berlinből kormányozták.

A német nemzetiségi politikában viszont nyoma sincs a történeti-politikai egységekkel szemben tanúsított nagyvonalúságnak és toleranciának. Azt persze nem lehetett várni, hogy a történeti alapokon építkező szövetségi állam a nemzetiségi területeket mint politikai egységeket figyelembe vegye, és számukra netán autonóm státust biztosítson. De azt már igen, hogy a döntő számbeli fölény tudatában – negyvenmillió német állt szemben hárommillió nemzetiséggel – kellő higgadtságot tanúsítson. Nem ez történt. A német nemzeti állam épp olyan buzgalommal látott hozzá a nyelvi uniformizáláshoz, mint korábban az angol és a francia, sőt a történelmi késést az intézkedések választékosságával és szigorával ellensúlyozta. Az erőszakos németesítést csak az elzászi franciák kerülhették el, akik anyanyelvüket az iskolában és a közigazgatásban is használhatták, bár ők sem mentesültek teljesen a különféle zaklatásoktól. A schleswigi dánokra viszont rossz napok virradtak. Noha a dánok a birodalomalapítás idején mindössze százötvenezen voltak, és az Osztrák–Magyar Monarchia hozzájárult a prágai béke azon cikkelyének hatályon kívül helyezéséhez, amely Észak-Schleswig hovatartozásáról népszavazást helyezett kilátásba, a porosz kormány fejébe vette, hogy ezekből a dánokból „jó németeket” farag. A másutt ismert és jól bevált eszközöket alkalmazta: a közigazgatás és a bírászkodás fokozatos németesítését, az iskolákban a dán nyelv visszaszorítását. Ez utóbbira az 1888-as nyelvrendelet tette fel a koronát, amelynek értelmében a dánt mint tanítási nyelvet teljesen száműzték az iskolákból. Posenben, Sziléziában és Nyugat-Poroszországban a nemzetiségi politikát azzal kezdték, hogy a nem porosz illetékességű lengyeleket (akik Ausztriából és Oroszországból jöttek át munkát vállalni) 1885-ben tömegesen kiutasították. 1886-ban a porosz Landtag elfogadta a telepítési törvényt, amelynek értelmében a kormány 100 millió márkát kapott lengyel földbirtokok megvásárlására és német parasztok letelepítésére. Az oktatásügy területén hasonló, a gyors németesítést szolgáló törvényeket hoztak: a tanítókat az eddigi községi felügyelet helyett állami kontroll alá helyezték, az iskolalátogatás elmulasztásáért kiszabható büntetés összegét jelentékenyen felemelték, és olyan új kerületi beosztást hoztak létre, amely a németül történő tanításnak kedvezett. Ez utóbbi intézkedés azonban hamar elvesztette jelentőségét. 1887-ben ugyanis rendeletileg felszámolták a lengyel nyelven történő iskolai oktatást, és a lengyel nyelv tanítását is megtiltották. A közigazgatásból és a bírászkodásból még 1886 folyamán száműzték a lengyel nyelvet. A német iskolapolitikának a maga kíméletlen eszközeivel a hasonló módszerekkel először élő francia előtt sem kellett restellkednie. Eredmény azonban a franciaországitól eltérően itt nem mutatkozott, és a lengyelül beszélők száma nemhogy csökkent volna, állandóan növekedett. A kudarc csak fokozta a hatóságok türelmetlenségét, és a németesítő politika évről évre szigorodott.

A hosszú ideig szétagolt Közép-Európához képest Európa keleti fele madártávlatból nagyon rendezettnak látszott. Az Európa összterületének kétharmad részét kitevő térségben három birodalom: a Habsburg monarchia, Oroszország és Törökország helyezkedett el, és a nagyhatalmi egyszínűséget csak a Balkán félszigeten ütötte át a kisállami tarkaság. A rendezettség impressziója azonban nagyon csalóka. Ezek a birodalmak nem homogén alakulatok voltak, hanem a régebbi és újabb keletű terjeszkedés útján létrejött dinasztikus, illetve teokratikus konglomerátumok. Határaik között egykori önálló államok és állammaradékok helyezkedtek el, némelyik úgy, hogy területével három birodalom építéséhez is hozzájárult, és ezek az államok makacsul őrizték egykori önállóságuk intézményeit, vagy legalábbis önállóságuk tudatát. E birodalmak etnikai térképe tarkább volt, mint Európa bármely államáé: a Habsburg monarchiában tizenegy nemzet és nemzetiség élt, Oroszországnak csak európai felében tizenöt. A nacionalizmus századában ezek a különböző etnikumok maguk is nemzetté váltak, és határozottan kifejezésre juttatták az összetartozás és az elkülönülés igényét. Egy német történész némi túlzással azt mondta a Habsburg monarchiára, hogy csupa Írországból áll, de ugyanezt Oroszországról és Törökországról is megállapíthatta volna. A nemzetiségekkel Nyugat- és Közép-Európa országai is számolni kényszerültek, a velük szemben kialakítandó magatartás azonban a politikának csak egyik, és nem is a legfontosabb megnyilvánulása volt. A Habsburg monarchia és Oroszország számára a soknemzeti összetételből adódóan a nemzetiségi politika jelentette a tulajdonképpeni politikát.

A Habsburg monarchia történetében, attól az időponttól kezdve, hogy Szent István és Vencel koronája I. Ferdinánd fejére került, ismételen előbukkant a nyugat-európai abszolút monarchiák gyakorlatából jól ismert centralizációs próbálkozás. Az erőfeszítések azonban nem sok eredményt hoztak. Egy olyan birodalomban, ahol a területi állomány a folytonos gyarapodás és csökkenés folytán állandóan változott, ahol a rendi ellenállás gyakorta a fegyveres felkelés szintjéig jutott el, és ahol a centrum mindig gyengébb volt, mint a periféria, a dinasztia esélyei soha nem voltak igazán kedvezőek. A sok régebbi és újabb szerzemény közül csak Csehországot sikerült a XVII. század elején teljesen megtörni, és jellemző módon száz évvel később a *pragmatica sanctio* csak úgy vált hatályossá, hogy azt a birodalmat alkotó országok rendjei is elfogadták. Nem kísérte több szerencse a felvilágosult abszolutizmus próbálkozásait sem. Mária Terézia és II. József erőfeszítései visszapattantak a rendek, főként a magyarországi rendek ellenállásáról. És amikor a XIX. század közepén a birodalmi egység megteremtésének próbálkozása nemzeti töltetet kapott, a centralizáló nacionalizmus is fegyverletételre kényszerült. Egy olyan birodalomban, ahol a vezető nemzet szerepét igénylő osztrák-német az összlakosság alig húsz százalékát tette ki, nem lehetett megalapozott a germanizált *Gesamtstaat* elképzelése. Annál is kevésbé, mert ez a nemzet

soha nem tudta eldönteni, hogy Ausztriához, avagy Németországhoz köti-e igazán hivatása. A dilemmát a történelem oldotta fel, mégpedig úgy, hogy Németország nem vált osztrákká, a Habsburg birodalom pedig nem vált németté. A Habsburg monarchia 1867-ben az adott politikai erőviszonyok közepette és a legerősebb nemzeti mozgalom igényeinek engedve kétközpontú birodalommal alakult, és Ausztria (pontos nevén: „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” együttese), valamint Magyarország a független kormány és saját parlament létében kifejezésre jutó belpolitikai önállóságot nyert. A két országrész összetartozását, és ezzel együtt a birodalom egyfajta egységét a Monarchia fennállásához fűződő nemzeti (és nemcsak a vezető nemzetek részéről mutatkozó) érdek, valamint a számos uralkodói prerogativa (a közös miniszterek parlamenti befolyás nélküli kinevezése, a közös hadsereg fölötti rendelkezés, a törvények szentesítési joga) biztosította. Az osztrák–magyar dualizmus egyezett a Habsburg monarchia hagyományaival, amely mindenekelőtt az erős magyar különállás miatt mindvégig nélkülözte az igazi birodalmi egységet.

Az új berendezkedés egyezett ugyan a hagyományokkal, a Monarchia etnikai struktúrájával és a többi nemzeti elképzeléssel azonban semmiképp. Az eltérő elképzelések az osztrák és a magyar nemzeti programok jelentkezésével egyidejűleg erőteljesen kifejezésre jutottak. A kremsieri parlament 1849-ben a szlávok kezdeményezésére a Monarchia föderalizálását kilátásba helyező alkotmányt fogadott el, a magyarországi nemzetiségek 1848–49-ben fegyveres harcot folytattak a pesti kormány ellen, és a területi autonómiára vonatkozó igényeiket a kiegyezés előtt is megfogalmazták. Cislajtániában (így nevezték röviden a „birodalmi tanácsban képviselt királyságokat és országokat”) az osztrák–német lakosság az össznépességnek alig valamivel több mint egyharmadát tette ki, a magyar korona országaiban a magyarság részesedése jóval alatta volt az ötven százaléknak. Az új berendezkedést mindkét országrészben valamelyest összhangba kellett hozni az etnikai struktúrával és az erőteljes nemzeti mozgalmak kívánalmaival. Cislajtániában ez részint úgy történt, hogy nem tértek vissza a centralizmushoz, hanem továbbra is elismerték az országok és tartományok történeti-politikai individualitását. Az autonómia főként abban mutatkozott meg, hogy a Landtagok az illető ország törvényhozói testületeiként működtek. Az önrendelkezés azonban nagyon korlátozott volt. A törvényhozás csak a birodalmi tanács által szabta keretek között történhetett, a birodalmi tanács mellett nem hozták létre az egyes országok képviselői szervét, a szövetségi gyűlést, az országok élén az uralkodó által kinevezett helytartó állott, és az egy Galícia kivételével a tartományi képviselőt a kormányban sem kapott helyet. A korlátozott autonómia ráadásul nagyon kevésbé volt nemzeti színezetű: Bécsben mindig elzárkóztak az elől, hogy a cseheknek, majd a délszlávoknak a magyarokéhoz hasonló státust adjanak, vagy akár hogy a koronatarományok határait nemzeti értelemben kiigazítsák. Ausztriában nem is a régi tartományi különállás elemeit őrző és a modern föderatív struktúrára nagyon kevésbé emlékeztető berendezkedés mutatta, hogy figyelembe vették az ország soknemzetiségű összetételét, hanem a nemzetekkel és nemzetiségekkel kapcsolatos törvénykezés. Az 1867-es alaptörvény kimondta, hogy az állam összes néptörzsei egyenjogúak, és minden néptörzsnek elidegeníthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megtartása és ápolása. Az

alaptörvény elismerte az országban használt nyelvek egyenjogúságát az iskola, a hivatalok és a közélet területén, és a vegyes lakosságú területeken is biztosította az anyanyelven történő iskolai oktatást. Ezeknek az elveknek a gyakorlati alkalmazása persze nem volt könnyű. Bár az alkotmány nem zárta ki a svájci mintájú kormányzati többnyelvűséget, a bécsi minisztériumok és a birodalmi gyűlés nyelve német maradt, és a változtatásnak ezen a szinten gyakorlatilag nem volt esélye. A tartományi nyelvhasználat körül is olyan nézeteltérések támadtak, amelyek következtében a Reichsrat a század végén működésképtelenné vált. Ezzel együtt a tartományi szintű szabad nyelvhasználat akadályai fokozatosan elhárultak, a közigazgatás és a bíróság respektálta a többségi nyelvet, és az elemi iskolai anyanyelvi oktatás arányai is nagyjából meggyeztek az országos nemzetiségi arányokkal.

A magyarországi nemzetiségi politika nem igazodott az osztrák pszeudo-föderalizmushoz, hanem határozott centralizációs elképzeléseket juttatott érvényre. A kormány a kiegyezéssel egyidejűleg felszámolta a régebbi és újabb keletű autonómiákat, az erdélyi és szász különállást csakúgy, mint a vajdasági szerb önkormányzatot, az országgyűlés pedig nem adott helyt a nemzetiségi képviselőknek az ország föderatív átszervezésére, illetve a nemzetiségi megyék létrehozására irányuló törekvéseinek. A szigorú központosítástól csak Horvátország esetében tekintettek el. Az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés értelmében Horvátország belpolitikai önállóságot nyert: törvényeit a zágrábi szábor hozta, a végrehajtó hatalmat pedig autonóm kormány gyakorolta. A szábor a pesti országgyűlésre képviselőket küldött, akik ott anyanyelvükön szólalhattak fel, a magyar kormányban pedig horvát tárcanélküli miniszter foglalt helyet. A nemzetiségek területi autonómiára irányuló követeléseit az országgyűlés abból a megfontolásból vetette el, hogy Magyarországon csak egy politikai nemzet létezik, a magyar, és ezzel az elvvel az ország területi autonómiákra való felbontása, Horvátországot leszámítva, összeegyeztethetetlen. Az egy politikai nemzet teóriája elutasította a nemzetiségek kollektív politikai egyéniségét, de nem zárta ki azok nyelvi-kulturális individualitását, annál is kevésbé, mert az ország minden lakóját, bármely nemzetiséghez tartozott is, egyenjogú állampolgárnak tekintették. Az országgyűlés Magyarország soknemzetiségű mivoltával úgy vélt számot vetni, hogy a nemzetiségi egyenjogúságot törvénybe iktatta. Az erről szóló 1868. évi 44. törvénycikk a nyelvhasználatot a kor szellemén felülemelkedő liberális nagyvonalúsággal szabályozta. Fenntartotta ugyan a magyar államnyelvet, de annak kizárólagos használatát a kormányzati és törvényhozási szintre korlátozta (itt is előírva a törvények fordításban történő kiadását), a megyékben és törvényhatóságoknál viszont a magyar mellett minden más nyelv használatát előírta, amelyet a képviselők egyötöde kívánt. A megyei és törvényhatósági listviselők kötelesek voltak a községekkel és a magánszemélyekkel az utóbbiak nyelvén érintkezni, a községek pedig saját nyelvüket használhatták. A bíróságok számára ugyancsak előírták a többnyelvűséget. A törvény az iskoláztatás területén biztosította az anyanyelven történő oktatást, részint úgy, hogy a községek illetve az egyházak által történő alapítás esetén az alapítóra bízta az oktatás nyelvének megválasztását, részint úgy, hogy az államot kötelezte arra, hogy az a nemzetiségi vidékeken az anyanyelven való képzésről gondoskodjék. Az egyházak széles körű jogkört kaptak belső ügyekben és az iskoláztatás terén, a román görögkeleti egy-

ház pedig egy külön törvénycikk által biztosított autonómiát nyert. A nemzetiségi törvény természetesen nem elégítette ki a területi autonómiára törekvő nemzetiségi politikuskokat, de jó alap volt arra, hogy a nyelvi egyenjogúság a közelet minden területén érvényesüljön. A probléma abból fakadt, hogy a magyar nemzetiségi politika az oszt ráktól eltérően a későbbiekben nem hogy túlhaladta volna az 1868-as szintet, hanem még a nemzetiségi törvény előírásait sem tartotta be minden területen maradéktalanul.

A cári Oroszország a XVII. század közepétől Európa legdinamikusabb, és amennyiben a hódítás a hatalmi rang mércéje, egyúttal legeredményesebb nagyhatalma volt. Miközben a kontinens országai néhány ezer négyzetkilométer nagyságú tartományokért vívtak véres harcokat, a cárizmus csak a birodalom nyugati peremén akkora területre terjesztette ki fennhatóságát, mint Németország, Franciaország és Spanyolország együttvéve. A XVII. század közepén Oroszország megszerezte, a történetírás eufemisztikus kifejezése szerint felszabadította Ukrajnát, a XVIII. század elején Észtországot és Lettországot, a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején Belorussziát, Litvániát és Lengyelország legnagyobb részét, a XIX. század elején pedig Besszarábiát és Finnországot. Oroszország Nagy Péter óta, tehát már a nagy hódítások megkezdése előtt szigorúan centralizált állam volt: az országot Moszkvából, majd Pétervárról irányították, és a kormányzóságokra osztott birodalomban a helyi önkormányzat maradványait is felszámolták. Az Oroszországhoz csatolt országok, Ukrajna kivételével, amely már Péter alatt is csak kijevi kormányzóság volt, évtizedekig, esetenként egy egész évszázadon át mentesültek ettől a merev központosítástól. Észtország, Lettország és a többiek megtartották rendi alkotmányukat, az országokat a helyi hagyományok és szokások alapján kormányozták, és Lengyelország még a bécsi kongresszus után is királyság volt, amelyet csak az uralkodó személyének közössége kapcsolt Oroszországhoz. A területi önkormányzat azonban nem lehetett végérvényes az önkényuralomnak abban a rendszerében, amely semmiféle testületi autonómiát nem ismert el, és amely csak a saját maga által létrehozott és fölülről irányított szervezeteket tolerálta. A különállást a szóban forgó terület erejének és ellenállásának függvényében fokozatosan felszámolták, így például Besszarábia autonómiája mindössze másfél évtizedig tartott, és a nyugati határterület országait már I. Miklós idején, tehát a XIX. század első felében a központból irányított kormányzóságok szintjére süllyesztették. Az önkényuralom ezzel az egyébként tökéletes centralizációval mégsem lehetett elégedett. A cárnak és tanácsadóinak azt kellett tapasztalniuk, hogy a közigazgatási tekintetben uniformizált birodalom mégsem egységes, mert a beolvasztott országok és tartományok saját nyelvüket beszélik, és a központosítás elleni tiltakozás nem a régi-módi rendi szembeszegülés csupán, hanem a nyelvi és politikai öntudatra ébredt nemzetek ellenállása. A múlt század közepi Oroszország nemzetiségi arányairól persze a cárnak és tanácsadóinak aligha lehetett pontos képük, és ezeket az arányokat a történész is csak a későbbi adatok visszavetítésével tudja hozzávetőlegesen felbecsülni. Oroszország területén először a szovjet korszakban, 1926-ban történt olyan népszámlálás, amikor valamennyi nyelvre és nemzetiségre rákérdeztek, a cárizmus idején az ukránokat és a beloruszokat az oroszokhoz számították. Az adatok szerint az orosz népesség ekkor az összlakosság ötvenhét százalékát tette ki. Egy német statisztikus

számításai szerint 1897-ben ez az 1917 utáni államterületre vetítve ötvenkét százalékot jelentett. Az arányok a cári Oroszország egészére nézve jóval kedvezőtlenebbek, hiszen Finnországban, Észtországban, Lettországban, Litvániában, Lengyelországban és Besszarábiában, amelyek 1917 után elkerültek, majdnem harmincmillió ember élt, és többmillió ukrán és belorusz is a függetlenné váló államokhoz került. A nagyobb tévedés kockázata nélkül fel lehet ezért tételezni, hogy 1870 körül a cári Oroszország orosz népessége jóval alatta volt az ötven százaléknak. Ha I. Miklós és II. Sándor nem is tudott ezzel teljesen számot vetni, azt felmérte, hogy a más nemzetiségűek túlságosan sokan vannak ahhoz, hogy orosz karakterű, egységes birodalomról lehessen beszélni. Miután a birodalom gondjai a nemzeti mozgalmakból, a lengyel esetben a fegyveres felkelés szintjéig eljutó mozgalmakból származtak, és a tapasztalat szerint azok lázadtak, akik más nyelven beszéltek, a konklúzió csak az lehetett, hogy Oroszországot, miután politikailag egységesítették, nyelvi tekintetben is uniformizálják.

Az oroszosítás politikájának a XIX. század második felében két nagy periódusa volt. Az első 1863-as lengyel felkelés után következett, amikor a lázadás okozta meg rázkódtatás késztetett cselekvésre, a másodikra a nyolcvanas évek kezdetétől került sor, amikor az ideológiai megfontolások álltak előtérben. A II. Sándor cár nevéhez fűződő első időszakban főként Lengyelországra, és a veszélyeztetett területekre: Ukrajnára, Belorussziára és Litvániára nehezedett nyomás, III. Sándor alatt viszont az oroszosítás valamennyi nemzetiségi területre kiterjedt. A módszerek a nemzetiségi politika mindenkori módszerei voltak, amelyeket Oroszországban a keleti despotizmus sajátosságai színeztek. Mindenekelőtt az állam orosz jellegét kívánták hangsúlyozni, és ennek érdekében a közigazgatásban és bírászkodásban rendeletileg biztosították az államnyelv kizárólagosságát. A nyelvi oroszosításnak az iskolaügy volt az igazi terrénuma: itt 1863-tól sorra megtiltották a lengyel, az ukrán, a belorusz és a litván nyelven történő tanítást, és a szigorot odáig fokozták, hogy még a vallásoktatás is csak orosz nyelven folyhatott. Ezen a területen nem maga a gyakorlat volt sajátos, hiszen ugyanezt csinálták korábban a franciák és későbbben a németek, hanem az indoklás: azt állították, hogy lengyel nép nincsen, csak nemesség és papság, és hogy önálló ukrán és belorusz nyelv nem létezik, hanem mindkettő az orosz nyelv fejletlen, ezért fejlesztésre szoruló ágazata. Az már orosz módszerbeli sajátosság, hogy az ukrán és a belorusz könyvek nyomtatását is betiltották, és hogy iskolában, vasútállomáson büntetés terhe alatt tilos volt anyanyelven megszólalni. Az erőszakos hittérítés, a görög katolikusok üldözése is előfordult, úgyszintén az erőszakos ki- és betelepítés, az ellenállók és tiltakozók Szibériába történő száműzetése. III. Sándor alatt 1887–90 között a birodalom valamennyi iskolájában és iskolafajtájában az orosz lett az oktatás egyedüli nyelve, az intézkedések a különállását leghosszabb ideig megőrző Finnországra is kiterjedtek. Az orosz nemzetiségi politika kíméletlen jellegét csak aláhúzták a zsidókkal szemben alkalmazott megkülönböztető rendszabályok, és a velük szemben a kormány jóváhagyásával elkövetett atrocitások.

Az 1859-től autonóm, majd 1878-tól független Románia ez utóbbi tekintetben az orosz mintához igazodott. Az 1866-os alkotmány csak a keresztényeket ismerte el egyenrangúaknak, és az Ukrajnából bevándorolt nagyszámú zsidó népességet kizárta

az állampolgári jogok gyakorlásából. Miután a berlini kongresszus a román függetlenség elismerését az alkotmányrevíziótól tette függővé, 1879-ben sor került a módosításra, de a zsidók egyenlőlen helyzete gyakorlatilag nem változott. Az állampolgárság megszerzéséhez tíz év romániai tartózkodásra volt szükség, és ezt a tíz évet a hatóságok úgy számolták, hogy a századvég négysszázezres zsidó népessége még mindig külföldinek tekintett. Márpedig mint ilyen továbbra sem rendelkezett politikai jogokkal, nem szerezhetett földbirtokot, de még csak házaló kereskedelmet sem folytathatott. A mesterségesen szított antiszemitizmus a városi és vidéki zsidó lakosság helyzetét még inkább elviselhetetlenné tette. Ehhez képest a moldvai magyarság sérelmei már csak a szokványos európaiak voltak. A több mint százezer főre rugó csángó-magyarság az iskolákban nem tanulhatott anyanyelvén, mert az oktatás nyelve román volt, és nehezen tarthatta meg katolikus hitét az újra és újra jelentkező erőszakos görög keleti térítés-sel szemben.

Az Oszmán birodalom viszonyai nagyon kevésbé hasonlítottak az ismert és megszokott európaihoz. Más volt ez a birodalom a XVI. században, Nagy Szolimán idején, amikor három kontinensre terjedt ki, és Európában magába foglalta a Balkánt, Magyarország legnagyobb részét, valamint a Fekete-tenger északi partvidékét, és a XIX. század utolsó harmadában is, amikor fennhatósága Európában csak a Balkán félsziget kis részére korlátozódott. A hódítást iparszerűen űző nagyhatalom aszerint osztotta fel a meghódított területeket bekebelezett vilajetekre, illetve adófizető vazallus tartományokra, ahogy az igazgatás költségei jobban megtérültek, és ahogy az államkassza megtöltését jobban biztosították. A hódítások nyomán kialakított katonai feudalizmus rendszere ugyancsak különbözött az örökletes európai hűbériségtől. Az Oszmán birodalom leginkább jellegzetes, és az európaiktól teljesen elütő mivolta teokratikus berendezkedéséből fakadt. Ez utóbbi annyit jelentett, hogy a szultán államfő és egyházfő volt egyszemélyben, és a közelet és a mindennapi élet a prófétának a Koránban lefektetett tanításaihoz igazodott. A birodalom lakói mohamedánokra és más vallásúakra, a Korán szerint igazhitűekre és hitetlenekre oszlottak, és ez a különválasztás jogi és alattvalói helyzetüket is meghatározta. Vallási megkülönböztetés volt ez, mert a mohamedán felfogás a nemzet kategóriáját még a XIX. században sem ismerte, olyannyira nem, hogy a török nemzet, mint olyan, maga sem létezett. Mivel azonban a keresztények (a többségi más vallásúak) nemcsak vallási tekintetben voltak mások, mint a mohamedánok, hanem nyelvben, kultúrában és szokásban is, a megkülönböztetés a XIX. században nemzeti tartalmat is kapott. A Korán és a mohamedán gyakorlat bizonyos tekintetben toleráns volt a más vallásúakkal szemben. A meghódított országok lakói megőrizhették vagyonukat, szokásaikat, vallásukat, ez utóbbi gyakorlásában nem gátolták őket, és a türelmesség olyan méretű volt, hogy még az inkvizíció során Spanyolországból kiűldözött zsidókat is befogadták. A nyelvi asszimiláció, ez a kora-újkorban előbukkanó európai jelenség mindvégig ismeretlen maradt. A tolerancia azonban nem valamiféle felvilágosult európai jelenség volt, hanem egy elzárkózó vallási közösség megnyilvánulása, amely éppen a másság tudomásulvételével akadályozta meg a mohamedán társadalomba való integrálódást. Mert a Korán előnyöket biztosított a mohamedánoknak, és hátrányos helyzetbe juttatta a más vallásúakat. A hitetlenek nem

viselhettek hivalt, nem lehettek katonák és nem foghattak fegyvert, korlátozták őket a vagyonszerzésben, külön adót fizettek, és a törvény előtt nem minősültek egyenlőeknek a mohamedánokkal. A mindennapi életben ez a megkülönböztetés olyan groteszk formában jelentkezett, hogy a keresztények nem viselhettek olyan díszes ruhát, mint a mohamedánok, az utcán ki kellett térniök a mohamedánok útjából, és ha ültek, azonnal fel kellett állniok egy mohamedán közeledtekor. A keresztények egyenlőtlen helyzetén az 1830-as években induló, Tanzimat-nak nevezett reformpolitika sem változtatott. Hogy a mohamedán politika a jogtalan rájával szemben a XIX. század végén is megőrizte eredeti ázsiai-despotikus karakterét, azt leginkább a bolgár borzalmak és az örmény mészárlások mutatják, amikor a mohamedánok büntetlenül hányhatták kardélre a férfiak, nők és gyerekek tízezreit.

A nemzetiségi politika típusai

A múlt századi európai nemzetiségi politika, amint a fenti bemutatásból is kiviláglik, meglehetősen széles skálán mozgott, és eszköztárában az állampolgári jogok megvonásától a széles körű autonómiáig terjedően mindenféle variáció előadódott. A korabeli kritikai indíttatású politikai publicisztika ezeket a különbségeket nemigen érzékelt. A differenciálatlan szemlélet különösen a magyar nemzetiségi politikával foglalkozó írásoknak volt sajátjuk. Aurel Popovici azt írta, hogy egész Európában, Oroszország kivételével nincs még egy ország, ahol a faji zsarnokság olyan orgiákat ülne, mint Magyarországon. A „Nagyoszlák Egyesült Államok” álmodozója, akit a dualizmus ösztönzött magyarellenességre, nem állt egyedül szélsőséges véleményével. Más indítékból, de hasonlóan vélekedett a francia Louis Eisenmann, az angol Henry Wickham-Steed és a skót Robert Seton-Watson. Az ő ítéletüket a külpolitikai szükségletek inspirálták. Amíg a Monarchia szerepet játszott a brit egyensúlypolitikában, számukra Magyarország mintaszerű alkotmányos állam volt, amikor Londonban a germanofóbia miatt revízió alá vették a hagyományos külpolitikai doktrínát, Magyarországot előttük is egy csapásra a nemzetiségi elnyomás inkarnációjává alacsonyodott. A nemzetiségi politikusok, mint Beneš, akik már a huszadik század első évtizedében az önálló államiság irányába tájékozódtak, természetesen még sötétebb színekkel ecsetelték a magyar (és az oszlák) nemzetiségi elnyomást, hiszen törekvéseik létjogosultságát ebből az elnyomásból származtatták. A magyar demokráciáért vívott küzdelem közepette a polgári radikálisok sem takarékoskodtak a szélsőséges ítéletekkel. Jászi Oszkár egyenlőségi jelet tett az orosz, a német, a reform előtti angol és a magyar nemzetiségi politika közé.

Ez a fajta egybevetés aligha állja ki a tények és az adatok kritikáját. Hogyan is lehetett azonos az angol és a magyar nemzetiségi politika, amikor Írországbán a lakosság tizennégy százaléka beszélte anyanyelvét, Magyarországon viszont a nemzetiségi lakosság tizenkét százaléka tudott magyarul. Vagy a német és a magyar, amikor egyik helyen rendeletileg tiltották, a másikon törvényben biztosították az anyanyelven törté-

nő oktatást. És az sem volt mindegy, hogy Magyarországon a sajtóvétségért kirótt néhány hónapos büntetést a házi őrizettel azonos államfogházban kellett eltölteni, ahonnan az elítélt, amint Joan Slavici, családi okok miatt még szabadságra is mehetett, Oroszországban pedig a nemzeti izgatásért sokévi szibériai száműzetéssel kellett bünhődni. A korabeli politikai publicisztika mint a nemzetiségi politika diagnózisa nem is lenne érdemes a különösebb figyelemre, hiszen természete és hivatása szerint volt túlzó és elfogult, ha ez a publicisztika adataival, állításaival és felfogásával nem orientálta volna a későbbi, és nem orientálná a mai történetírást. Bármilyen külföldi munkát vesz is kézbe az olvasó, mindegyikből mintha Seton-Watson és Aurel Popovici köszönné vissza rá. Maurice Baumont még a harmincas években készült, de ma is legtöbbször forgatott világtörténeti összefoglalásában azt írta, hogy a kormány a Kárpát-medence minden lakóját magyarosítani akarta, és Tisza Kálmán, ez a brutális magyar junker a ravaszság és az erőszak kombinációjával asszimilálta a nemzetiségeket. Robert A. Kann szerint a nem magyar népességnek a szociális és nemzeti diszkrimináció volt osztályrésze, és a magyar munkások és parasztok éppúgy hasznot húztak más népek elnyomásából, mint ahogy az angol munkások profitáltak a gyarmati népek kizsákmányolásából. Stefan Pascu az egyik tanulmányában Erdélyről beszélve minden oldalon leírja az elnemzetietlenítés kifejezést, és nem vesz tudomást arról, hogy Erdély román népessége csak 1880 és 1910 között félmillióval növekedett, és hogy ennek a népességnek 1910-ben is csak tizenkét százaléka beszélt magyarul. Nemrég megjelent könyvében azt állítja, hogy a nemzetiségek Magyarországon nem tanulhattak anyanyelvükön, pedig bizonyára tudja, hogy 1880-ban Magyarországon 200 ezer gyerek járt román tannyelvű elemi iskolába, és talán azt is, hogy a királyi Romániában, ahol pedig háromszor annyi román élt, mindössze 120 ezer. Azzal az állításával, hogy Erdélyben a sajtótörvény minden szabad írásbeli megnyilvánulást megakadályozott, az olvasó végképp nem tud mit kezdeni, hiszen az előző oldalon éppen arról értesül, hogy az 1884-ben alapított „Tribuna” merészen és bátran képviselte a román ügyet. Persze, ha a század eleji politikai publicisztika a maga szélsőségeivel orientálta is a történetírást, ez utóbbinak is megvolt és megvan az oka arra, hogy vele azonos hangvételt válasszon. A franciák a Trianon miatt érzett rossz lelkiismeretüket nyugtatták azzal, hogy brutális asszimilációról beszéltek, a románoknál pedig a tételezett elnemzetietlenítés jogcím és igazolás volt, és az ma is az erdélyi nemzetiségi politikához. A tárgyilagosságra törekvő összehasonlító történetírás a nemzetiségi politika tipologizálásánál éppoly kevésbé tudja használni őket, mint a századelő bevallottan elfogult publicisztikáját.

A múlt századi nemzetiségi politika országonként sok közös vonást mutatott, de egyéni sajátosságokkal is bőven rendelkezett. Az összehasonlító történetírás ha valamilyen rendszerbe akarja szedni a különféle megnyilvánulásokat, nem elégedhet meg a nemzetiségi politika országonkénti bemutatásával, hanem valamiféle tipológiával is meg kell próbálkoznia. A rendszerezéshez többféle szempont kínálkozik. Kézenfekvőnek tűnik mindjárt a nacionalizmus tipologizálásánál alkalmazott módszert követve a nemzeti állam vagy az uralkodó pozícióban lévő nemzet képviselőinek megnyilatkozásaiból kiindulni, és azt tartani szem előtt, amit az előbbieket a nemzetiségi politika jellege és célja gyanánt a sajtóban, a publicisztikában és a parlamentben megjelöltek. Ez

a módszer nem ismeretlen az irodalomban, a korabeli nemzetiségi publicisztika és a későbbi nemzeti indíttatású történetírás ezen az alapon ítélte és minősített. Ennek az eljárásnak azonban az volt és az lenne ma is a gyengéje, hogy nem az állapotot, hanem a célkitűzéseket kategorizálná, mert ezek a szélsőséges megnyilatkozások többnyire csak kívánalmak maradtak. Sokkal inkább praktikusnak látszik a jogi szabályozáshoz igazodni, és a nemzetiségi politikával kapcsolatos törvények és rendeletek alapján végezni el a csoportosítást. A jogi és jogtörténeti irodalomban bőven fellelhető ez a megoldás. Alkalmazása azért nem teljesen célravezető, mert a nemzetiségi politika sokhelyütt nélkülözte a jogi szabályozást, másutt meg a törvények és rendeletek végrehajtásával és alkalmazásával mutatkoztak problémák. Végül a nemzetiségi politika osztályozásánál a következmény: a kétnyelvűség elterjedése és az asszimiláció foka is szempont lehetne, de ez ellen meg az szól, hogy mindkettőben spontán társadalmi folyamatok is közrejátszottak. Valamennyi lehetséges kategorizálásnak az a közös fogyatéka, hogy egyik sem tartja kellőképpen szem előtt az állami meghatározottságot. Mégpedig a nemzetiségi politikának az a lényege, hogy a nemzeti állam, vagy az uralkodó pozícióban lévő nemzet a lakosság bizonyos csoportjával szemben, amely ragaszkodik a maga nemzeti identitásához, külön eljárást alkalmaz. A külön eljárás azt jelenti, hogy az állam különböző fokozatokban megvonja, vagy megadja azokat a lehetőségeket, amelyekkel a lakosság többi része magától értetődően rendelkezik. A nemzetiségi politika tipologizálásának célszerű alapja ezért a megvonásban, illetve a megadásban mutatkozó fokozatosság lehet.

A fokozatosság kritériumát szem előtt tartva első vagy legalacsonyabb szinten a *diszkriminatív*, hátrányosan megkülönböztető nemzetiségi politikáról lehet beszélni. Ebben az esetben a személyt, illetve a lakosság bizonyos csoportját azon a címen, hogy más nemzetiséghez, illetve valláshoz tartozik, kizárják az állampolgári jogok gyakorlásából, és érvényesülését a mindennapi élet minden területén akadályozzák. A hátrányosan megkülönböztető nemzetiségi politikát az ír katolikusokkal szemben követett angol, és a zsidókkal szemben alkalmazott orosz és román, valamint a keresztényekkel szembeni török magatartás példázza. A második fokozat a *restriktív*, korlátozó nemzetiségi politika. A korlátozás tárgya az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze, az anyanyelv. Rendeletileg megtiltják az anyanyelven történő iskolai oktatást, a közigazgatásban és bírászkodásban kötelezővé teszik az államnyelv használatát, szankciókat hoznak az anyanyelv nyilvános használata ellen, és mindezekkel az anyanyelvet, ha egyáltalán túléli a korlátozásokat, a magánélet szférájába száműzik. Korlátozó nemzetiségi politika, úgy is mondhatnánk, nyelvi inkvizíció érvényesült Angliában az írekkel, Franciaországban a bretonokkal, Németországban a dánokkal és a lengyelekkel, Oroszországban pedig az összes nemzetiségekkel szemben. Az anyanyelvet sem tűrő restriktív nemzetiségi politika esetében természetesen egyéb nemzetiségi jogok gyakorlása szóba sem jöhetett. A nemzetiségi politika harmadik típusa a fokozatokon fölfelé haladva a *koncesszív*, másképpen megengedő, vagy elismerő nemzetiségi politika. Az engedékenységre főleg arra irányul, amit a restriktív nemzetiségi politika tilalmaz: az anyanyelv használatára. Az alkotmány, törvény, vagy rendelet előírja az anyanyelven történő iskoláztatást, és az előírásoknak többé-kevésbé érvényt szereznek, úgyszintén

az anyanyelv használatának jogát a közélet különböző fórumain. Ez utóbbi a községi szintű nyelvhasználattól a törvényhozási kétnyelvűségig terjedhet. A koncesszív nemzetiségi politika normái érvényesültek fokozati különbségekkel Ausztriában és Belgiumban, valamint bizonyos megszorítással Magyarországon. Az engedékenységek nemcsak a nyelvhasználat területén jelentkeznek, hanem ugyancsak bizonyos eltérésekkel a nemzetiségek kulturális és politikai szervezkedési jogának elismerésére is kiterjedt. Végül a negyedik, a legmagasabb típus a *disztributív*, másképpen osztozkodó nemzetiségi politika. Ebben az esetben a vezető pozícióban lévő nemzet az államiság legfontosabb attribútumán, a szuverenitáson osztozik, és más nemzet, illetve nemzetiség területi-politikai különállását is elismeri. Ez történt az ausztriai koronaországok történeti-politikai individualitásának tudomásulvételénél, a horvát különállást biztosító horvát–magyar kiegyezésnél, a teljes belpolitikai önállóságot garantáló svéd–norvég, és osztrák–magyar dualizmus esetében, és végül leginkább teljes formában a svájci kantonok egyenrangúságon alapuló föderációjának létrehozásánál. A szuverenitás megosztása természetesen együtt járt azzal, hogy a területi különállás különböző fokozatait elnyerő nemzet és nemzetiség a koncesszív nemzetiségi politika valamennyi lehetséges engedményét is magáénak tudta. A disztributív nemzetiségi politika viszont az elszakadás és az önálló államalakítás jogát még a legtöbb előnyt nyújtó Svájc esetében sem ismerte el.

A fentebb használt kategóriák absztrakciók, és a leglényegesebb jegyek kiemelésével, de a valóságtól némiképp elvonatkoztatva kívánják a nemzetiségi politika különböző típusait érzékeltetni. Az elnevezésnél használt jelzők önkényesek, és talán nem is eléggé kifejezőek. Célszerűnek látszik ezért, hogy a jelzők mellé vagylagosan odategyük annak az országnak a nevét, amely a szóban forgó típust a leginkább teljes formában reprezentálta. Ilyen értelemben diszkriminatív vagy török, restriktív vagy francia, koncesszív vagy belga, és disztributív vagy svájci típusú nemzetiségi politikáról lehetne beszélni. A kiegészítés azért is jogos, mert az illető ország az adott kategóriájában a maximumot nyújtotta: a török a hátrányos megkülönböztetésben, a francia a nyelvi korlátozásban, a belga a nyelvi engedményben és a svájci a szuverenitás megosztásában. Más országnév jelzős használata viszont nem indokolt, mert mindegyik csak közelítette, de egyik sem valósította meg teljesen valamelyik típust. Részint azért nem, mert a különböző típusjegyek együttesen fordultak elő, mint a magyarnál a koncesszív és a disztributív, részint azért nem, mert az egyes típust csak részlegesen alkalmazták, mint a Monarchiában, ahol csak a magyarokkal szemben voltak osztozkodóak, és azért sem, mert helyenkint messze elmaradtak a maximumtól. A magyar és a belga koncesszív politika közötti különbség eléggé nyilvánvaló, és az ausztriai disztributív politikát is nehéz egy lapon említeni a svájccal. Ha mégis típusba akarjuk sorolni ezeket az országokat, akkor csak a domináns jegyek alapján tehetjük. Ilyen alapon diszkriminatív, török típusú volt a román nemzetiségi politika, restriktív, francia típusú az angol, az orosz, a spanyol és a német, koncesszív, belga típusú az osztrák, és ahhoz közelítő a magyar, és végül disztributív, svájci típusú a svéd.

A nemzetiségi politika lényegét fentebb a lakosság egy részével szembeni, a saját nyelvi, vallási, kulturális és politikai identitást valló részével szembeni külön eljárásban

határoztuk meg. A külön eljárás, amint láttuk, fokozatokban jelentkezett: a lakosság többi részének magától érthetődően rendelkezésére álló lehetőségek megvonásában, illetve megadásában. A korlátozás a fokozatok többségében, az általunk bemutatott első három típusban nyilvánvaló, hangsúlyozni kell azonban, amint már utaltunk is rá, hogy a megvonás mozzanata a leginkább bőkezű nemzetiségi politikában is fellelhető, hiszen az elszakadás és az önálló államalakítás jogát a svájci típus is elutasította. Nem túlzás ezért azt állítani, hogy a nemzetiségi politika közös, a típustól független karakterisztikuma a korlátozás és a megvonás, másképpen fogalmazva a többség kizárólagos jogának érvényesítése a kisebbséggel szemben. És ha ez így van, még mielőtt a tipológiát értelmeznénk, a közös tulajdonság indítékait kell felderítenünk.

A nemzetiségi politika indítékai

A motívumok ott szerepelnek a nemzetiségi politika szótárában, és a történesznek nincs más dolga, mint hogy kiemelve, rendszerezze és értelmezze őket. Első helyen a gyakorlatiasság és az ésszerűség áll. Az egynyelvű ország már a felvilágosult abszolutizmusnak eszményképe volt. II. József azt írta 1784-ben, hogy a közjó megkívánja, hogy az egész Monarchiában egyetlen nyelvet használjanak, és az ügyeket egyetlen nyelven intézzék. A közjó alatt a közigazgatás és az állami élet korszerűségét értette. Még inkább így volt ezzel a modern polgári állam, amely miután egységesítette a pénzügyet, a súly- és mértékegységet, lebontotta az országon belüli vámhatárokat, egyszerűen ésszerűtlennek találta, hogy az állampolgárok írásban és szóban ne értsék meg egymást, és hogy az állam ne tudjon velük saját nyelvén kommunikálni. A francia Konvent 1792-ben a múlt századok barbársága maradványainak minősítette a nemzeti nyelveket, és minden szükséges eszközt igénybe kívánt venni, hogy mielőbb eltűnjenek. A XIX. század egyebek mellett az ésszerű nyelvi uniformizálás buzgalmában ajándékozta meg az emberiséget az azóta is fennálló két intézménnyel: az általános tankötelezettséggel és az általános hadkötelezettséggel. Hogy az államnyelv hiánya milyen fennakadást okozhatott, azt magyar példa is illusztrálja. Tisza István 1914 júliusában, a szarajevói válság napjaiban nem talált a zimonyi rendőrkapitányságon olyan személyt, akivel magyarul vagy németül telefonon tudott volna beszélni. Azt írta erről a horvát bánnak, hogy ez lehetetlen állapot, és a maga szempontjából igaza is volt. A nyelvi uniformizálás racionális bűvköréből kilépve viszont meg lehet kérdezni, hogy a magyar miniszterelnökségen miért nem tudott valaki horvátul.

A korlátozást és megvonást mint alaptulajdonságot tartalmazó nemzetiségi politika másik indítéka ideológiai természetű. A nemzeti ideológia, mint minden ideológia a gyakorlat absztrahálása, valamiféle kialakított cselekvésre ad magyarázatot és szentesítést, de annyiban is közös más ideológiákkal, hogy általában dogmává merevedik, és behatárolja a gyakorlat mozgásterét. Az Oszmán birodalom keresztény alattvalóinak hátrányos megkülönböztetése a nemzeti tartalmat ugyan nélkülöző, de következményeiben mégis nemzeti érdekeket sértő iszlámból fakadt, Magyarországon a

nemzetiségek azért nem kaphattak területi autonómiát, mert a magyar nemzeti ideológia szerint az országban csak egy politikai nemzet létezett, Oroszországban pedig a pánszláv ideológia zárt ki mindenféle engedményt. Ez az ideológia, amint Katkov, a neves publicista megfogalmazta, az oroszországi szlávok teljes nyelvi, természetesen orosz nyelvi és vallási egységét tételezte, és összeférhetetlen volt vele az ukrán, belorusz és lengyel nyelvi individualitás, Danyilevskij, az Oroszország és Európa c. híres könyv szerzője pedig az Oroszországon kívüli szlávok elorosztását is beleértette. A többnyire otthoni talajból táplálkozó nemzeti ideológia a hatvanas évektől a darwinizmusban általánosságban is megtalálta a maga érveit. Ha az élővilágban természetes jelenség a fajok közötti harc, és az erősebb faj fölülkerekedése, akkor a nemzetek között is az erősebbnek van joga az uralkodásra – körülbelül így szólt a szociál-darwinizmus hitvallása. Bülow német kancellár a lengyelekkel szembeni politikát indokolva azt mondta, hogy a gyenge népeknek be kell látniuk, hogy az uralkodó nemzet saját határain belül saját akaratát érvényesíti. A nemzetek közötti harcban az egyik nemzet az üllő, a másik pedig a kalapács.

A nemzetiségi politika legáltalánosabb indítéka a politika megfontolás, a hosszabb és rövidebb távra érvényes politikai szükséglet. Az ilyen jellegű motivációnak se szeri, se száma, ezért csak néhány tipikus válfaját említjük. Az egyik közülük belpolitikai természetű, és mint ilyen tulajdonképpen a nyelvi uniformizálást sürgető racionalitással rokon. Barère a Közléleti Bizottság szövivője azt mondta a Konventben, hogy a demokráciában minden állampolgár joga és kötelessége a kormány ellenőrzése, de ehhez ismerni kell a kormányt és mindenekelőtt annak nyelvét. Ezért egy szabad nép nyelve csak egy és ugyanaz lehet mindenki számára. Katkov viszont azt írta, hogy a birodalom közös törvényeit csak úgy lehet érvényesíteni, vagyis az alattvalókat ellenőrizni, ha legalább a nemzetiségek vezetői tudnak oroszul. (A mérce azért volt olyan alacsony, mert a burjátokról beszélt. Az európai Oroszország nemzetiségeire nézve, mint láttuk, szigorúbb normákat fogalmazott meg.) A politikai indítékok között leggyakrabban a területi integritás veszélyeztetése miatt érzett aggodalom szerepel. Valujev orosz belügyminiszter, amikor 1863-ban rendeletileg betiltotta az ukrán nyelvű könyvek kiadását, indokolásul egyebek mellett az ukrán szeparatizmust említette. Az aggodalom ebben az esetben és a többiben is az objektív adottságokból fakadt. A nemzetiségek általában a nemzeti államok és a soknemzetiségű birodalmak peremén helyezkedtek el, az államhatárok sokszor kompakt etnikai testeket vágtak ketté, és a nemzetiségek egy némelyike a határok mellett elhelyezkedő nemzeti államok etnikai közösségéhez tartozott. A peremhelyzetben, és még inkább az etnikai szomszédsággal súlyozott peremhelyzetben potenciálisan benne volt az elszakadás és az önálló államalakítás, illetve a csatlakozás lehetősége, függetlenül attól, hogy mit mondtak erről maguk az érintett nemzetiségek. Ezek jogaikért harcolva általában államhűségüket hangoztatták, és gyakorta valóban politikai érdekszálal is kötődtek az adott államalakulathoz. A Habsburg monarchia tizenegy nemzetéből például tíz külpolitikai megfontolásból elképzelhetőnek tartotta a soknemzetiségű állam határain belüli érvényesülést. Az államhatalom azonban nem hitt a fogadkozásoknak, és a tényleges kötődés integráló erejét sem tudta kellőképpen mérlegelni. Nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy a

nemzetiségek elszakadhatnak, ezért legszívesebben a szituációt változtatta volna meg, de ha azt már nem is tudta, az elszakadáshoz semmiképpen nem akart segédkezet nyújtani. Ebből a főbiából fakadt a dánok és a lengyelek türelmetlen németesítése, az ukránok, beloruszok és lengyelek kíméletlen asszimilálása, de még a magyar kétkedés is, hogy vajon célszerű-e a nyelvi jogokat garantáló nemzetiségi törvény betartása. A területi autonómia is többnyire azért nem szerepelt még a leginkább engedékeny nemzetiségi politikában sem, mert azt úgy tekintették, mint lépcsőfokot a lehetséges elszakadáshoz. A nagyobb országos vagy birodalmi összefüggések is sokszor motiválták a nemzetiségi politikai döntéseket. Az angol alsóház azzal a megfontolással utasította el az ír Home-Rule-t, hogy az ír önrendelkezés megvalósulása esetén a skótok és walesiek is hasonló jogokat követelnének, és mindez beláthatatlan következményekkel járna a brit gyarmatbirodalomra nézve. Ez a fajta kapcsolatállítás nemzetközi vontakozásban is jelentkezett. A soknemzetiségű birodalmak között mutatkozott egyfajta nemzetközi szolidaritás, és döntéseikben nemegyszer tekintettel voltak egymás érdekeire. A cseh trializmust 1871-ben egyebek mellett azért vetették el az Osztrák-Magyar Monarchiában, mert Németország és Oroszország is tiltakozott. Mindkét hatalom attól tartott, hogy a cseh kiegyezés után a galíciai autonómia következik, és féltek, hogy ez utóbbi majd a németországi és az oroszországi lengyeleket is nagyobb aktivitásra serkenti. A nemzetiségi politikában még a külpolitikai megfontolás is szerepet játszott. Bismarck feltételezte, bár ennek a nyolcvanas években már kevés alapja volt, hogy a Monarchia egy oroszellenes háború esetén fel akarja majd lázítani Orosz-Lengyelországot. Úgy vélte, hogy egy ilyen fejlemény Németországra nézve annál veszélyesebb, minél számosabb Posen és Nyugat-Poroszország lengyel népessége. Ezért, mint mondotta, a Monarchiával szembeni német szövetséges képesség erősítése egyet jelent a németországi lengyel elem gyengítésével.

Az eltérések magyarázata

A megvonás és a korlátozás, a nemzetiségi politika közös lényege a fentiek szerint a legkülönbözőbb indítékokból fakadt, és ezek a többnyire racionális indítékok irracionális magatartásformák kialakítására vezettek. Az ellenreformáció modernizált jelszavát, a „cuius regio, eius lingua” (akié az ország, azé a nyelv) elvét azonban nem mindegyik állam tette magáévá, és amint láttuk, a közös indítékok ellenére a nemzetiségi politika különböző válfajai, típusai alakultak ki. Az eltérések magyarázatára többféle szempont kínálkozik. Leginkább kézenfekvőnek és mai történetírásunk szellemével leginkább megegyezőnek tűnik, ha társadalmi-politikai berendezkedésből indulunk ki, és a típusokat a különböző kormányzati formákhoz kapcsoljuk. Ezt tette Jászi Oszkár is, amikor feudális és indusztriális (liberális) nemzetiségi politikáról beszélt, és megállapította, hogy az előbbinek az önkény és az erőszak, az utóbbinak a tolerancia és a megértés a sajátja. Ennek az eljárásnak van némi létjogosultsága, hiszen nem volt mindegy, hogy valaki egy önkényuralmi rendszer alattvalója, vagy egy

liberális állam polgára volt. Az ország más nemzetiségű lakója számára azonban a különbség csak abban mutatkozott, hogy mint állampolgár az egyik helyen felemelhetette szavát a megkülönböztető intézkedések ellen, a másikon pedig azt sem tehette. De az intézkedésekben nem volt különbség. A nemzetiségi jogokat nem aszerint mérték, hogy az állam liberális volt, avagy feudális. A köztársasági Franciaország ebben a tekintetben a cári Oroszországgal volt azonos. Annak a kísértésnek is nehéz ellenállni, hogy a nemzetiségi politika eltérő típusainak magyarázatánál ne Európa három régiójához igazodjunk. Kézenfekvőnek tűnnék, hogy a nemzetiségek ott lélegezhettek leginkább szabadon, ahol a társadalom az állammal szemben századokon át legtöbbet megőrzött a maga önállóságából, tehát a nyugati régióban, és ott veszítették el leginkább önmagukat, ahol a társadalmat már a középkorban államosították, tehát a keleti régióban. Közép-Kelet-Európa ebben a rendszerezésben is átmenet lehetne. Szűcs Jenő, a három régió elméletének kidolgozója maga is ad némi ösztönzést egy ilyen közelítéshez, amikor a Habsburg monarchiáról beszélve feleleveníti a népek börtöne formulát. Csakhogy a nyugati régióban az „alulról fölfelé építkező” állam, amely személyiségi jogokat tolerált, és messzemenően elismerte a különféle közösségtípusok autonómiáját, éppen azt a fajta individualitást nem kímélte, amely a későbbiekben alapja lehetett volna a nemzeti önrendelkezésnek: a tartományi különállást. A francia abszolutizmusban még volt némi tolerancia, de az angolban semmi, és a walesi, a skót és az ír különállásnak írmagja sem maradt. Amikor Gladstone az ír Home Rule-lal próbálkozott, már csak „fölről lefelé” építkezhetett. A közép-kelet-európai régióban elhelyezkedő Ausztria nemzetiségi politikájában ebben a tekintetben több volt a kontinuitás. A nyugati régió hagyománya, „a szabadság kis köreinek sokasága” a nemzetiségi politikában az égvilágon semmit sem jelentett, és ha már mindenképpen használni akarjuk a népek börtöne címkét, az sokkal inkább illik a reform előtti Angliára, mint a Habsburg monarchiára. Végül a nemzetiségi politika eltérő típusainak magyarázatánál az sem látszik célszerűnek, ha az államalakulás különböző variációit tartjuk szem előtt. A francia nemzeti állam az abszolút monarchia kereteire épült rá, a német nemzeti állam a nemzeti alkatelemek egyesüléséből keletkezett, a különböző eredetből azonban teljesen azonos nemzetiségi politika következett.

A társadalmi-politikai berendezkedés és az európai régiókban mutatkozó eltérések, valamint az államalakulás különböző variációi helyett ezért célszerűbbnek látszik, ha az etnikai arányokra, a vezető nemzet érdekeit kifejezésre juttató államhatalom és a nemzetiségek erőviszonyaira fordítjuk a figyelmet. A kelet-európai nemzetiségi politikában mutatkozó eltéréseket vizsgálva Arató Endre is ezt az eljárást követte. Elégge szembe-szökő, hogy az általunk restriktív, francia típusúnak nevezett nemzetiségi politikának a négy európai nagyhatalom: Anglia, Franciaország, Németország és Oroszország volt az igazi hazája. Nos ezekben az országokban a mindenféle jogot megvonó nemzetiségi politika a vezető nemzet döntő túlsúlyára alapult: Franciaországban és Németországban a több mint kilencven százalékos részesedésre, Oroszországban pedig, ahol a százalékos arány kedvezőtlen volt, az orosz népesség számbeli erejére. A túlsúlyt csak növelte, hogy a vezető nemzet többnyire gazdasági, politikai és kulturális tekintetben is fölényben volt, de a túlsúly, amint az orosz–lengyel viszonylat példázza, szükség esetén

még a vezető nemzet hátrányára mutatkozó szintkülönbségeket is kiegyenlítette. A számbeliségben és egyebekben jelentkező erőfölény a vezető nemzetek, illetve államaik számára bőven elegendő volt ahhoz, hogy a mutatkozó ellenállást legyűrjék, és az állam struktúrájának és arculatának kialakításánál a tekintet nélküli korlátozás politikáját érvényesítsék. A korlátozás hajlama azonban, mint láttuk, nem volt csupán a nagy nemzetek sajátja. Az osztrákok germanizálni szerették volna az egész Monarchiát, a vallonok eszményképe a franciául beszélő Belgium volt, és a reformkori magyar nemzeti mozgalom sem mutatott túl sok hajlandóságot a különböző nemzetiségi igények kielégítésére. Az országgyűléseken nagyon erősen vitatták Horvátország történeti-politikai különállását, és az 1843–44. évi 2. törvénycikk úgy intézkedett, hogy „az ország határain belüli iskolák közoktatási nyelve a magyar legyen”. Az osztrák, a belga és a magyar nacionalizmus nem volt sem jobb, sem rosszabb, mint a német, a francia és az orosz. A nemzeti karakterológia ezen az úton sem vezet sehová. A centralizált állam azonban a Monarchiában, ahol a vezető nemzet a lakosságnak csupán húsz százalékát tette ki, nem tartozott a lehetőségek tartományába. És a nyelvi uniformizálás sem volt reális célkitűzés Belgiumban, ahol a vallonok kisebbségben voltak, Ausztriában, ahol az osztrákok a lakosságnak csupán egyharmadát tették ki, és Magyarországon sem, ahol a magyar népesség aránya alatta maradt az ötven százaléknak. Annál is kevésbé, mert a szóban forgó országok nemzetiségei nagyon határozottan és eredményesen juttatták kifejezésre ellentétes véleményüket. Az etnikai arányok és az erőviszonyok következtében a vezető nemzetek és államaik engedményekre kényszerültek: ez a tulajdonképpeni alapja a koncesszív, belga típusú nemzetiségi politikának.

Volt azonban olyan eset is, amelyben nem érvényesült az etnikai arányok aritmetikája. Svájcot kétharmad részben németek lakták, és csupán egyharmadot tett ki a többiek: a franciák, az olaszok és a rétorománok aránya. Ebből a német túlsúlyból azonban nem származott sem centralizáció, sem nyelvi uniformizálás, ellenkezőleg, összeegyeztethetőnek bizonyult vele a disztributív nemzetiségi politika: a teljes nyelvi egyenjogúság és a kantonok föderatív különállása. Mondhatnánk erre, hogy egyedi eset, de a magyarázattól ez még nem mentesítene. De nem is mondhatjuk, hiszen a disztributív, a szuverenitáson osztozkodó nemzetiségi politika elemei a svéd–norvég, és az osztrák–magyar dualizmusban is fellelhetők, úgyszintén a magyar–horvát kiegyezésben, és az osztrák–lengyel viszony szabályozásában. E két utóbbira még azt sem lehet mondani, hogy Magyarország, illetve Ausztria számbelileg legerősebb nemzetiségeivel osztozkodtak. Valami más számított itt, nevezetesen a politikai hatótényezővé vált történelmi tradíció. És ez vezet el az etnikai arányok szerint rendhagyó svájci példa, és egyáltalán a disztributív nemzetiségi politika megértéséhez. Ahol a tartományi különállást vagy a kisállami önállóságot, a területiális szabadságnak ezt a többnyire rendi és feudális fajtáját sikerült egészen az újkorig megőrizni, és ahol intézmény, közjog és közfelfogás körülbástyázta ezt az autonómiát, és ahol ugyanakkor a régi formák új tartalommal telítődtek, és a történeti-politikai egységek politikai érdekszállal kötődtek a nagyobb egységhez, a soknemzetiségű államhoz, vagy államszövetséghez; ott a modern államszerveződés eltért a centralizációs mintától, és kényszerből vagy belátásból továbbra is tolerálta ezt a különállást. Az osztrákok a magyarokét, és a ma-

gyarok a horvátokét inkább kényszerből (a különállás elismerésének mindkét helyen fegyveres harc volt az előzménye), a svájci államszövetség a kantonokét inkább bölcs belátásból. Végül is nem volt nehéz rájönni arra, hogy a formálódó, majd kialakult egységes Németország szomszédságában nincs létjogosultsága egy harmadik német karakterű centralizált államnak, és arra sem, hogy a szövetségi állam egzisztenciáját ilyen közegben csak a legteljesebb kantonális és nemzeti egyenjogúság biztosíthatja. Talán ez az összefüggés, a német népesség és a német szomszédság szimbiózisa világítja meg, hogy valamennyi európai ország közül miért éppen az 1867 utáni Ausztria közeledett leginkább a svájci mintához. És talán azt is, hogy a „keleti Svájc” elképzelés Magyarországon miért nélkülözte mindvégig a politikai realitást.

A külső tényező szerepe

Befejezésül érdemes még kitérnünk a nemzetiségi politika nemzetközi összefüggéseire. Erre már csak az utóbb érintett svájci és osztrák nemzetiségi politika is ösztönöz, amely egyebek mellett a német nemzeti állam pusztá létéből vonta le azt a következtetést, hogy célszerűtlen lenne a centralizációs-uniformizáló modellt követnie. A konklúzió Bernben és Bécsben anélkül adódott, hogy Berlinből bármiféle jelzés érkezett volna a svájci, illetve az osztrák belső berendezkedést illetően. A tizenkilencedik század utolsó harmada és a huszadik század eleje azonban az ilyesfajta jelzésekben sem szűkölködött. Egy-egy ország nemzetiségi politikája gyakorta a határokon túl is figyelmet keltett, nemegyszer a nemzetközi érdeklődés középpontjába került, és vele kapcsolatban a legkülönbözőbb külső tényezők nyilvánítottak véleményt. Méghozzá leginkább a tanács, a kívánság vagy éppenséggel a követelés formájában, és az állásfoglalásnak több alkalommal a nemzetközi közvélemény ereje és a hatalmi politika súlya adott nyomatékot. Joggal adódik a kérdés, hogy ha az érintettek az adott objektív külső szituációból maguktól is képesek voltak bizonyos következtetéseket levonni, nem tették-e ezt méginkább meg, ha az elvárásokat kívülről meg is fogalmazták számukra, ha kívánták, kérték, követelték tőlük a kritika tárgyává tett nemzetiségi politika korrekcióját.

Hogy erre a kérdésre választ adhassunk, előbb az interveniálást kiváltó okokat kell szemügyre vennünk. Azt lehet mondani, hogy ezek nagy általánosságban részint objektív, részint szubjektív természetűek voltak. Az előbbin a nemzetiségeknek az államokon belüli, illetve tágabb értelemben vett nemzetközi elhelyezkedése értendő, amikor maga a szituáció ösztönzött beavatkozásra, az utóbbin a nemzetiségi problematikával összekapcsolódó politikai érdekek komplexusa, amikor egy-egy állam nemzetiségi politikája a külső politikai törekvésektől függően kapott nemzetközi vetületet.

A nemzetiségek egy részének az európai államokon belüli elhelyezkedése önmagában nem adott indítékot semmiféle külső beavatkozás számára. Az elhelyezkedésnek arról a típusáról van szó, amelyben a nemzet, illetve nemzetiség etnikai állományának egészével egy állam keretei között él, és a határokon kívül nincsenek nemzeti tartozé-

kok, sem más államokba integrálva, sem nemzeti államba szervezve. A szóban forgó elhelyezkedés illusztrálására csupán példa gyanánt az angliai írek, a franciaországi bretonok, az ausztriai csehek és szlovének, a magyarországi szlovákok, az oroszországi észtek, lettek és litvánok, valamint 1878-ig, az államiság visszaállításáig a törökországi bolgárok említhetők. A politikai és gazdasági indíttatású emigráció, amely a nemzet és nemzetiség egyedeit százezres, sőt esetenként milliós nagyságrendben vitte távoli országokba, ezen a szituáción alapjában véve nem változtatott. Ennek a szituációnak az volt a jellegzetessége, hogy az érdekeltségek az adott nemzetiség és az adott állam viszonyára redukálódtak, és az állam nemzetiségi politikájának önmagában nem volt olyan vetülete, amely külső érdekeket érintett volna. Az izolált helyzetben lévő nemzetiséggel szemben folytatott politika bizonyos áttételeken keresztül azért más külső érdekeltséggel is érintkezhetett, és a nemzetiség elszigeteltsége folytán viszonylag kedvező helyzetben lévő állam sem volt bebiztosítva afelől, hogy nemzetiségi politikája miatt vagy ürügyén a különféle külső politikai törekvések útjába kerüljön.

Ha az izolált helyzetben lévő nemzetiséggel szemben folytatott politika is kaphatott nemzetközi vetületet, még inkább így volt ez a nemzetiségek elhelyezkedésének második típusánál. Annál az esetről, amelynél az önálló államiságot nélkülöző nemzet, illetve nemzetiség két vagy több országon belül megosztva élt, és az etnikai testet idegen államhatárok szabdalták darabokra. Az ilyen állapot a nemzeti államalakulás középeurópai szakaszának lezárulása után sem számított kivételesnek. A baszkok Spanyolországban és Franciaországban éltek, az ukránok túlnyomó többségben Oroszországban, de nem elhanyagolható hányadukkal az Osztrák–Magyar Monarchiában, a lengyelek pedig három felé osztva, Oroszországban, Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában. Részben ide sorolhatók a Monarchia és Törökország között megosztott szerbek és horvátok, és az Oroszországhoz és a Monarchiához tartozó románok. A nemzetiségek elhelyezkedésének ennél a típusánál a nemzetiségi politikával kapcsolatos érdekelttség eleve multilaterális volt: sem a nemzet határokon túli részének, sem a fölöttük fennhatóságot gyakorló államhatalomnak nem lehetett közömbös, ami a szomszédos országban, országokban történt. Ez utóbbinak számolnia kellett azzal, hogy a szomszédos ország nemzetiségpolitikai intézkedéseinek hatása saját felségterületére is begyűrűzik, és a nemzetiséget nem kívánt irányba befolyásolja. Különösen akkor, ha a több országba tagolt nemzet fölötti uralom nem valamiféle középkori tradíció folyománya volt, hanem az önálló államiságot felszámoló újabb keletű osztozkodás eredménye. Az érintett ország általában jól felfogott érdekének tekintette, hogy a szomszédos állam nemzetiségi politikájára befolyást gyakoroljon.

Karakterét tekintve ugyancsak többoldalú érdekeltséget foglalt magába a nemzetiségek elhelyezkedésének harmadik típusa, az az eset, amikor a nemzetiség egy, esetleg több országban élt, és a szomszédságban az etnikai állomány nagyobbik részét magába foglaló nemzeti állam egzisztált. Előfordult ilyenkor, hogy a nemzetiség és a nemzeti állam közé más etnikai test ékelődött, az államhatárok azonban többnyire az etnikai testen húzódtak keresztül. A nemzetiségeket magukba foglaló, illetve a soknemzetiségűnek minősülő államok többsége számolni kényszerült ezzel a kedvezőnek nem nevezhető szituációval. A három nemzetiségből összetevődő Svájc számára ott volt a

francia, a német és az olasz nemzeti állami szomszédság, a flamandok miatt Belgium számára a holland közelség, a dánok folytán Németország számára pedig a dán államiség. A soknemzetiségű birodalmak közül az expanzív politika tökéletessége folytán Oroszország viszonylag kevésbé kényszerült számolni ezzel a problémával. Az orosz hódítás általában az etnikai állomány egészére kiterjedt, a cári birodalom mellett ezért nem állhattak fenn a bekebelezett nemzetiség nagyobbik részét magukba foglaló nemzeti államok. Az egyedüli kivétel Románia volt, amely az etnikai közösség címén figyelmet fordíthatott Besszarábiára, bár orosz részről kezdettől hajlottak arra, hogy ez utóbbi lakóit a románoktól etnikailag is megkülönböztessék. A másik két kelet-európai soknemzetiségű birodalom helyzete ebben a tekintetben korántsem volt ilyen kedvező. Az Oszmán birodalom határai mellett egymás után alakult meg az állami szuverenitás attribútumait többé-kevésbé birtokló Görögország, Szerbia és Bulgária, miközben az etnikai állomány tekintélyes hányada a török határokon belül maradt, az Osztrák–Magyar Monarchia népességének pedig legalább egyharmada a szomszédos nemzeti államok: Németország, Olaszország, Szerbia és Románia etnikai közösségéhez tartozott. A nemzeti állam és a több-, illetve soknemzetiségű állam egymásmellettiességéből számos érdekeltségi viszonylat keletkezett, és ezek közül a nemzetiségi politika különös figyelemben részesült.

Az államokon belüli nemzetiségi politika az objektív szituációtól függetlenül is nemzetközi vetületet kaphatott, és a tapasztalat szerint nem csupán azok a külső tényezők interveniáltak, amelyeket a nemzetiségek elhelyezkedése közvetlen érdekeikben érintett. Anglia nem volt határos Törökországgal, Franciaország nem volt szomszédja Oroszországnak, Oroszországban nem élt szerb és bolgár népesség, az Egyesült Államokat egy egész óceán választotta el Európától. Mégis: Anglia 1821-ben pártját fogta a görögöknek, Franciaország 1863-ban kiállt a lengyelek mellett, Oroszország a bolgár felkelés és a szerb–török háború után 1877-ben hadat üzent Törökországnak, az Egyesült Államok pedig 1918-ban önrendelkezési jogot követelt az Osztrák–Magyar Monarchia szláv és román lakosságának. A beavatkozás minden esetben a külpolitikai törekvések következménye volt, és a diplomáciai eszközökkel, illetve fegyveres erővel fellépő hatalomnak a nemzetiségektől és a nemzetiségi politikától függetlenül elszámolni valója volt azzal az országgal, amely éppenséggel nemzetiségeket is zárt határai közé. Az angolok nem látták biztosítottak közel-keleti pozícióikat a hol francia, hol orosz befolyás alá kerülő török birodalom létevel, a franciák a Közép-Európába benyúló orosz hídfőállást akarták lerombolni, az oroszok a tengerszorosok és Konstantinápoly megszerzésére törekedtek, az amerikaiak pedig gyengíteni akarták a német szövetségben ellenük háborúzó Monarchiát. Hogy a szóban forgó országban nemzetiségek is éltek, és az államhatalomnak a nemzetiségekkel szembeni magatartás kritika tárgya lehetett, az a fellépés tekintetében harmadrangú körülménynek minősült. Ugyanakkor olyan jogcím volt, amely a beavatkozásnak otthon népszerűséget kölcsönzött, és olyan argumentum, amely a nemzetközi közvélemény előtt a jótékonyság lepleibe burkolta a nyers hatalmi érdekeket. A beavatkozás valódi oka és a hangzatos jelszavak közötti ellentmondást csak aláhúzta, hogy az interveniáló hatalom odahaza

ugyanúgy, vagy még rosszabbul bánt saját nemzetiségeivel, mint az az ország, amely ellen a humanizmus és az igazságosság jogcímén kardot rántott.

A nemzetiségeknek az államok közötti elhelyezkedéséből, tehát az objektív adottságokból származóan, úgyszintén a külső politikai törekvésekből, tehát szubjektív indítástól adódóan a befolyásolás és beavatkozás legkülönbözőbb fajtái jöttek létre. Ezek sorában, mint a nemzeti-nemzetiségi kérdés internacionalizálásának letéteményese, fontos szerepet játszott a mindenkori emigráció. Akár gazdasági okokból keletkezett, mint az amerikai ír kivándorlás, akár közvetlen politikai indítékokból, mint a lengyel és a magyar exodus, feladatának tartotta, hogy az otthonmaradottak sorsán változtasson. Az emigráció tevékenysége ebben a tekintetben nem volt egyéb, mint a hazai nemzeti-nemzetiségi érvényesülésért folytatott küzdelem elágazása, az államhatalom szempontjából azonban mindenképpen külső tényezőnek minősült. Már csak azért is, mert az emigráció mindent elkövetett, hogy a befogadó ország közvéleményét és kormányát saját ügyének megnyerje. De azért is, mert a hazai mozgalomhoz nemcsak emlékek és nosztalgiaák fűzték, hanem meg-megújuló kapcsolatok, amelyek az otthoniakat újabb aktivitásra sarkallták. Az ír féni mozgalom az Egyesült Államokban élő írektől kapott jelentékeny anyagi támogatást, a lengyel nemzeti mozgalom évtizedeken át a Hotel Lamberthez, a párizsi lengyel emigráns központhoz igazodott, a negyvenkilences magyar emigráció megnyilatkozásait idehaza számon tartotta a politizáló közvélemény, és még az oroszországi ukránokra is hatással volt a Lembergben legális körülmények között tevékenykedő ukrán emigráció. A politikai emigrációnak persze sem közvetlenül, sem közvetve nem az államhatalom nemzetiségi politikájának befolyásolása volt a tulajdonképpeni célja. Kossuth az Ausztriával háborúzó III. Napóleonnal és Bismarck-kal szövetkezett, Czartoryski, a Hotel Lambert vezetője 1863-ban felkelést robbantott ki Orosz-Lengyelországban, Hristo Botev egy szabadságcsapat élén életét sem kímélve 1876-ban bolgár földre tette a lábát, Bencs pedig kiadta a világháború alatt a cseh emigránsok híres jelszavát: romboljátok le Ausztria–Magyarországot. A megnyilatkozások kivétel nélkül magasabb cél, az önálló államiság megteremtésének, visszaállításának igényére vallottak. Az önálló államiság igénye azonban egyebek mellett éppen a lerombolni szándékozott több- vagy soknemzetiségű állam nemzetiségi politikájából merítette létjogosultságát, és ebben az összefüggésben az emigráció mégis mint a nemzetiségi politikát kívülről befolyásoló tényező jelentkezett.

Az emigráció valóban felkelthette a befogadó ország együttérzését az általa képviselt nemzeti ügy iránt, amint ezt egyebek mellett a magyar történelem ismert példája, Kossuth amerikai előadókörútjának átütő sikere illusztrálja. A figyelem és rokonszenv azonban az emigráció közreműködése nélkül is felébredhetett, és a külföldi közvélemény különböző indítékokból adódóan azonosulhatott valamely nemzet vagy nemzetiség törekvéseivel. Az együttérzés kinyilvánításának mindig kritikai éle volt a szóban forgó nemzet, illetve nemzetiség fölött fennhatóságot gyakorló államhatalommal szemben, ezért a külföldi közvélemény is a nemzetiségi politikára befolyást gyakorló külső tényezőnek tekinthető. A XIX. század és a XX. század eleje jó néhány olyan megnyilvánulást ismer, amely mintegy internacionalizálta valamely nemzet ügyét, és egyúttal a

nemzetiségi politikát is kiemelte az országhatárok közül. A görög felkelés kapcsán az 1820-as években Angliát elborította a filhellénizmus hulláma, és Byron a görögök oldalán áldozta fel életét. Az 1831-es lengyel felkelés mély együttérzést váltott ki Magyarországon, és a felkelés leverése után a pozsonyi országgyűlés a cári politika elítélésétől visszhangzott. Az 1876-os áprilisi felkelés kapcsán Gladstone közzétette híres brosróját a bolgár borzalmakról, ami áthangolta a brit közvéleményt, és megrendítette a törökbarát politikát folytató konzervatív kormány belső bázisát. Az orosz közvélemény a szláv kölcsönösség jegyében állandóan figyelemmel kísérte a törökországi szlávok sorsának alakulását, és hogy a cárizmus 1877-ben háborúra szánta el magát, abban ennek a közvéleménynek a pressziója is szerepet játszott. És amint már más összefüggésben említettük, angol publicisták a huszadik század elején élesen bírálták a magyar kormányok nemzetiségi politikáját, ami oda vezetett, hogy Magyarország korábbi kedvező angliai megítélése visszajára fordult, és az addigi magyar szimpátia helyébe a szlávok és románok iránti rokonszenv lépett. Ennek a fordulatnak a következményei aztán a hatalmi politika áttételén keresztül a trianoni békében jelentkeztek. A határokon túli érdeklődés illusztrálására megemlíthetnénk még az írek Európa-szerte és főként a nemzetközi munkásmozgalom soraiban mutatkozó szimpátiát, az oroszországi zsidó-pogromok keltette nemzetközi felháborodást, úgyszintén a porosz kormány lengyel politikája miatti, sok országban jelentkező tiltakozást. A felsorolás így sem lenne teljes, de az említett példák is érzékeltetik a külföldi reagálás sokszínűségét. A reagálást, a nemzetek-nemzetiségek iránti szimpátiát és vele együtt a kormányok iránti ellenszenvet különféle indítékok váltották ki. Az angoloknál az etikai szempont és a humanizmus mellett a birodalom külpolitikai érdekei iránti érzék játszott szerepet, a magyar közvélemény erősen tartott attól, hogy osztoznia kell a lengyelek sorsában, az oroszok szláv kölcsönössége a tágabban értelmezett nacionalizmusból fakadt, a nemzetközi munkásmozgalomnak az írek melletti kiállása pedig – Marx híres mondását követve: nem lehet szabad az a nemzet, amely más népeket elnyom – a szabadság oszthatatlanságának tételéből. De bármi is ösztönözte a nemzetiségi politikával kapcsolatos kritikai megnyilvánulásokat, az érintett kormányoknak nehéz volt azokat teljesen figyelmen kívül hagyniok.

A nemzetiségi politikát kívülről befolyásoló tényezők sorában minden kétséget kizáróan a szomszédos állam volt a leginkább gyakori szereplő, bár állami szerepvállalás igen sokszor földrajzi közelség nélkül is adódott. Az interveniálást, mint fentebb már érintettük, részint a nemzetiségek megosztottságából fakadó érdekeltségek, részint a különböző külpolitikai megfontolások váltották ki. Ha két vagy több ország osztozott valamely nemzetiségen, az osztozkodó hatalmak elemi érdeküknek tekintették, hogy a szóban forgó nemzetiség a szomszéd országban se kapjon kedvezőbb státust, mint amilyenben ők otthon részesítették. Ennek az esetnek a szemléltetésére leginkább a lengyel példa alkalmas. Már a galíciai lengyeleknek 1867 után tett különféle politikai és nyelvi engedmények is élénk rosszsallást váltottak ki Berlinben és Pétervárott. Amikor aztán 1871-ben úgy tűnt, hogy a csehek államjogi követelései is teljesülnek, és az osztrák–magyar dualizmus trializmussá bővül, az orosz politikai vezetés egészen hisztérikusan reagált. II. Sándor rögtön megértette, hogy a trializmus még több jogot juttat a

galíciai lengyeleknek, és Galícia netáni autonómiája esetén aligha tarthatja majd fenn Orosz-Lengyelország nyílt elnyomással egyenlő státusát. És hogy valóban a lengyelekről is szó van, azt a cseh politikusok oktan buzgóságukban az oroszok tudomására hozták. A cseh törekvések orosz támogatása fejében kilátásba helyezték, hogy a lengyeleket visszavezetik majd a szláv táborba. Soha nem járulok hozzá – írta ingerülten minden oroszok cája a Bécsből jövő követi jelentés margójára. Az orosz politikai vezetés egyéb megfontolásokból adódóan sem rokonszenvezett a cseh törekvésekkel. A trializmus és még inkább a föderalizmus szláv karaktert adott volna a Monarchiának, és ez orosz szempontból nem volt kívánatos. A szláv karakterű Monarchia, amely természetesen szláv külpolitikát folytatott volna, riválisa lehetett volna Oroszországnak a balkáni szlávok körében, abban a közegben, ahol monopolhelyzetét ezidáig senki sem veszélyeztette. A cseh trialista törekvések megvalósulásának lehetősége egyébként Berlinben is aggodalmat keltett. Bismarck 1871 augusztusában figyelmeztette a Gasteinbe látogató osztrák és magyar politikusokat, hogy Németország számára sem közömbös az esetleges galíciai fejlemények Posenra gyakorolt hatása.

Az olyan szituáció, amelyben a nemzetiség két vagy több birodalom között oszlott meg, a nemzetiség szempontjából kedvező interveniálást is kiválthatott. A szomszédos állam magatartása, a nemzetiséggel szembeni viselkedése ugyanis nyugtalanságot keltetett a határ innenső oldalán élő nemzetiség körében, és ez az érintett állam számára nem volt kívánatos. Az állami érdek ilyen esetben azt diktálta, hogy a szomszédra mérséklő hatást gyakoroljanak és a nemzetiség érdekében lépéseket tegyenek. Példa gyanánt a Monarchiának az 1875-ös hercegovinai felkeléssel kapcsolatos magatartása említhető. Andrassy osztrák–magyar külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a Monarchiának nem szabad szem előtt tévesztenie, hogy Hercegovinában nem egyszerűen a kormány áll szemben felkelő alattvalóival, hanem mohamedánok harcolnak a keresztények ellen. Lényegében ugyanaz a gondolat volt ez, mint amelyet egy szerb képviselő a magyar parlamentben megfogalmazott: tekintettel kell lenni a Monarchiában lakó 18–19 millió szláv nép rokonszenvére, amely nép óhajtja, hogy a rokon törzsű keleti népek a török járomból minél előbb felszabadítsanak. És egyebek mellett a Monarchiában élő szlávok rokonszenvének tudható be, hogy Andrassy 1875 decemberében jegyzékben sürgette a Portától a balkáni keresztények – szerbek és horvátok – érdekében végrehajtandó reformokat.

Ha a soknemzetiségű államnak tekintettel kellett lennie saját nemzetiségeire, még inkább így volt ezzel az olyan nemzeti állam, amely az etnikai test nagyobbik részét határai között tudta ugyan, de amelynek államalkotó nemzete mint nemzetiség részben a szomszédos országhoz vagy országokhoz tartozott. A nemzeti államnak ez a fajtája is, mint a nemzeti állam általában, az egész nemzet államának tekintette magát és a nemzet határokra kívül eső részének sorsát is szíven viselte. A nemzetiségek persze az esetek többségében birodalmakban éltek, a gondjaikban osztozó nemzeti államok pedig többnyire apró államocskák voltak, és ez kizárta az olyasfajta beavatkozást, amely egy nagyhatalom részéről természetes volt. Az a Dánia, amelynek 1864-ben egyszerre két német hatalommal kellett háborúznia, ugyan milyen eséllyel protestálhatott volna a dánok elnémetesítése miatt, és az a Románia, amelynek területén 1877-ben a

szuverenitást semmibe véve átmasírozott az orosz haderő, hogyan is emelhetné volna fel a szavát a besszarábiai románok érdekében? A birodalmak határai mellett elhelyezkedő nemzeti államok ezért többnyire az indirekt befolyással próbálkoztak. A dán kormány az uralkodóházak közötti rokoni kapcsolatokat felhasználva Oroszország közbenjárását kérte a németországi dánok érdekében, a szerb kormány előbb Oroszországra, majd a Monarchiára orientálódott Törökországgal szemben, a román kormány pedig az erdélyi románok ügyében Németországnál keresett és talált támogatást. Különleges helyzetben persze az is előadódott, hogy egy kis állam közvetlenül interveniált nagyhatalmi szomszédjánál. A világháború előtti években Románia fontos stratégiai helyzete folytán mind a kettős szövetség, mind az antant előtt felértékelődött. Ez bátorította fel Brătianu miniszterelnököt, hogy az erdélyi románok érdekében 1912-ben közvetlenül a Monarchia bukaresti külképviseletéhez forduljon. A közvetett befolyásolás másik formája a nemzet határon túli részének nyújtott anyagi és politikai támogatás volt, amely az utóbbit megerősítette a nemzetiségi jogokért folytatott küzdelemben. Az ilyen támogatás persze sokkal erősebben jelentkezett a sajtó és a társadalmi-politikai szervezetek részéről, amelyek kezét sokkal kisebb mértékben kötötte meg a külpolitikai opportunitás. A Liga Culturală, a bukaresti egyetemistáknak a nyolcvanas években alakult egylete nemcsak a magyar kormány nemzetiségi politikáját bírálta élesen, hanem az erdélyi és Kárpáton túli románok kulturális és politikai egységét is meghirdette, a Németországban a század végén létrejött Alldeutscher Verband pedig, miközben nemzetiségi érdekvédelmi szerepkört igényelt magának, a német etnikum egészének állami egyesítését is programjába vette. Ez a gondolat persze a csonka nemzettestű államok kormányaitól sem volt idegen, jobbnak látták azonban, ha jó ideig nem vallják meg szándékukat.

A nemzeti államok kormányait gyakran érte szemrehányás a sajtó, a társadalmi szervezetek és az ellenzéki pártok részéről, hogy nem tesznek meg mindent a határokon túliak érdekében, és hogy a szomszédos államok kormányainál nem tiltakoznak a nemzetiségi jogok durva megsértése miatt. A kritika igen gyakran jogos volt, a tartózkodás azonban, a bírálók állításaival ellentétben, nem egyszerűen közönyből vagy gyávaságból fakadt. A múlt század utolsó harmadának bonyolult nemzetiségi és hatalmi viszonyai közepette minden államnak tisztáznia kellett saját külpolitikai prioritásait, és a határokon túliak problematikáját a külpolitikai prioritások alárendeltségében kellett megközelítenie. Különösen így voltak ezzel a kelet-európai kis népek, amelyek éppen csak visszaszerezték függetlenségüket, de amelyeknek állami léte a nagyhatalmak gyűrűjében továbbra is bizonytalan maradt. Szerbia már a XIX. század elején autonómiát vívott ki magának, de külső segítség nélkül nem tudott megállni a maga lábán. A Belgrád felé masírozó törököket 1876-ban az orosz ultimátum állította meg, 1885-ben az ugyanezen az úton járó bolgárokat pedig az osztrák-magyar diplomáciai beavatkozás. Románián, mint már említettük, 1877-ben átvonultak az oroszok, belekényszerítették a Törökország elleni háborúba, és mindezek fejében elvették tőle Besszarábia déli részét, amelyet az 1856-os párizsi békével kapott meg. Annak a lehetősége pedig, hogy az oroszok megismételjék 1877-es eljárásukat, továbbra is fennállott. Magyarországon jelentékeny szerb népesség élt, Erdély lakosságának többsége pedig román volt – a szerb és a ro-

mán kormány ezt soha nem tévesztette szem elől. Törökországgal, illetve Oroszországgal szemben azonban szükségük volt a Monarchia támogatására, és ezt a támogatást a Magyarországon élő szerbek, illetve románok miatt nem akarták elveszíteni. A magyar kormányok nemzetiségi politikájával szembeni belgrádi és bukaresti tartózkodásnak a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben ez a külpolitikai megfontolás volt az indítéka. A külpolitikai szempont elsőbbsége még olyan nagyhatalomnál is jelentkezett, mint Németország. Bismarck 1870-ben utasította a bécsi német nagykövetet, hogy teljes közömbösséget tanúsítson az osztrák-németek bizonyos köreiből mutatkozó Anschluss törekvésekkel szemben, és valahányszor a nagykövet ilyen megnyilvánulásokról jelentett, mindig emlékeztette eredeti állásfoglalására. Amikor a hetvenes évek közepén az erdélyi szászok az autonómia elvesztése miatt Berlinhez fordultak, teljesen elzárkózott kérésük elől. Kijelentette, hogy a német kormány soha nem interveniált és soha nem igényelt védnöki szerepkört a német nemzetiségű idegen állampolgárok ügyében. Az ilyen gondolattól az erdélyi szászok esetében éppoly távol áll, mint attól, hogy a Baltikum, az Egyesült Államok, vagy Svájc német népességét nemzeti és nyelvi alapon védelmébe vegye. Ha a magyarországi vagy erdélyi németeknek okuk van a panasza, a német kormány azt sajnálja, de ez nem befolyásolja a magyar kormányhoz fűződő viszonyában, és abban, hogy továbbra is tartózkodjék az ország belügyeibe való beavatkozástól. A német egységet létrehozó Bismarckot aligha lehetett a nemzetietlenség vádjával illetni. Az állami konszolidációt előmozdító külső körülmények, így a német-osztrák-magyar jóviszony fenntartása azonban fontosabb volt számára, mint a határon túli németek sorsának alakulása. A külpolitikai megfontolás tehát mindenütt nyomós ok lehetett a tartózkodásra. Olyan eset azonban, amikor egy államnak semmiféle külpolitikai érdeke nem fűződött ahhoz, hogy tartózkodjon az interveniálástól, és csupán azért nem állt ki a határokon túliak mellett, mert a szomszédos ország kormányának józan belátásában vagy valamiféle eszmei közösségben bízott, az általunk tárgyalt időszakban nem fordult elő.

A beavatkozás okainak és az interveniálás különféle típusainak kissé hosszúra nyúlt bemutatása után térjünk vissza a tulajdonképpeni problémához, és próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy milyen súlyt nyomott a külső tényező a nemzetiségi politika mérlegén! Meghallották-e és megértették-e az érintett országok a nemzetközi közvélemény kritikáját, megszívlelték-e az érintett kormányok azokat a tanácsokat, kívánságokat és követeléseket, amelyeket a nemzetiségi politikában érdekelt vagy a nemzetiségi politika ürügyén fellépő államok a diplomácia különféle csatornáin keresztül eljuttattak hozzájuk? Változott-e valamit a nemzetiségi politika a külső beavatkozás hatására, javult-e a nemzetiségek helyzete, ha külső pártfogóra találtak, rosszabbodott-e soruk, ha a határokon túl is haragosra akadtak?

A beavatkozás egyértelmű eredményességéről abban az esetben beszélhetünk, ha valamely ország vagy hatalom a nemzetiségek miatt vagy a nemzetiségi politika ürügyén fegyveres fellépésre szánta el magát, vagy ha a más okból keletkezett háború során a nemzetiségek követeléseinek kielégítését is háborús célja közé iktatta. Anglia, Franciaország és Oroszország 1827–28-ban együtt háborúzott Törökország ellen, aminek eredményeként létrejött a független Görögország. Poroszország és Ausztria 1864-

ben leverte Dániát, és elvette tőle a nagyjórészt németek által lakott Schleswiget és Holsteint. Oroszország 1877–78-ban hadat viselt Törökország ellen, és a győzelem után megalakította az önálló Bulgáriát. Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország az 1912. évi ún. első balkánháború során kiszorította Törökországot a Balkánról, és teljesen megfosztotta szláv és görög népességétől. Az antant hatalmak háborús győzelme 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására, Csehszlovákia és Lengyelország megalakulására, valamint Szerbia és Románia jelentős területi gyarapodására vezetett. Ezekben az esetekben azonban nem a nemzetiségi politika adott keretek közötti megváltoztatásáról volt már szó, hanem teljesen új szituáció létrehozásáról, és ezért a fegyveres beavatkozás, bár érvrendszerében mindig szerepelt a nemzetiségi politika kritikája, végső fokon nem is sorolható a nemzetiségi politikát kívülről befolyásoló tényezők kategóriájába. Hogy az új rendezés mennyiben oldotta meg a nemzeti-nemzetiségi kérdést, és mennyiben felelt meg azoknak az elveknek, amelyeket a győztesek zászlóikon lobogtattak, arra most nem szándékozunk kitérni.

Kevésbé volt eredményes a beavatkozásnak az a formája, amikor a nemzetiségekkel szembeni magatartás megváltoztatása céljából egy, esetleg együttesen több hatalom diplomáciai nyomást gyakorolt valamely kormányra. Az 1863-as lengyel felkelés során III. Napóleon többször kifejezte rosszallását a cári kormánynak, és fegyveres beavatkozással, majd nemzetközi konferencia összehívásával fenyegetőzött. Ez azonban nem gátolta meg II. Sándort abban, hogy a felkelőkkel szemben kíméletlen megtorlást alkalmazzon, hogy visszaállítsa a lengyel különállást megszüntető központosítást, és hogy megindítsa a lengyel etnikum felszámolását célzó oroszosítást. Az 1875-ös Andrassy-jegyzéket a Porta, arra hivatkozva, hogy túl sok engedményt követel, visszautasította, és ugyanez lett a sorsa az 1876-os berlini memorandumnak, az 1877-es konstantinápolyi konferencia határozatának, valamint a műrztégi reformakciónak, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország 1903-ban együttesen kezdeményezett. A világháború idején a Monarchiában sem mutatkozott hajlandóság arra, hogy teljesítsék az antant hatalmaknak a délszlávokkal kapcsolatos követeléseit, bár hovatovább már nemcsak reformról, hanem a Monarchia egzisztenciájáról volt szó. A magyar miniszterelnök csak 1918 október végén járult hozzá az olyan megoldáshoz, hogy valamennyi délszláv területet egyesítsenek a birodalmon belül, de akkor már késő volt. Wilson amerikai elnök át sem vette az államjogi átalakítást kilátásba helyező válaszcímjegyzéket, és rövidesen elismerte a szerbek, horvátok és szlovének királyságát. A nemzetiségi politika befolyásolásában a kívánalmakat megfogalmazó és feltételeket szabó békeszerződések sem bizonyultak túlságosan hatékonyaknak. Az 1856-os párizsi béke nagyhatalmi védnökség alá helyezte a törökországi keresztényeket, de a protektorátus elvi deklarálása éppoly kevésbé használt, mint a védnöki szerep fentebb már részletezett többszöri eljátszása. A Poroszország és Ausztria közötti 1866-os prágai béke, mint tanulmányunk első részében már említettük, népszavazást helyezett kilátásba Észak-Schleswig végleges hovatartozásának kérdésében, és ez egyfajta garancia volt az ott élő dánok számára. A békeszerződés vonatkozó cikkelye azonban nem tartotta vissza a porosz kormányt attól, hogy rögtön belekezdjen a dánok elnémetesítésébe. Az 1878-as berlini szerződés, mint már ugyancsak említettük, a zsidók diszkriminációjának meg-

szüntetésétől tette függővé Románia függetlenségének elismerését. Hogy mennyire volt hatékony ez a szankció, lemérhető egyebek mellett azon, hogy az 1918-as bukaresti béke megismételte a zsidókkal kapcsolatos előírásokat.

Nagyobb fogamatja volt az interveniálásnak, ha arra egymás iránt barátságos vagy éppenséggel szövetségi viszonyban álló országok között került sor, és a fellépésnek nem volt olyan színezete, hogy az érintett kormányra nyomást akarnának gyakorolni, bár az erősebb hangvétel néha ilyen esetben is előfordult. Palmertson brit miniszterelnök 1860-ban azt tanácsolta az osztrák kormánynak, hogy adja vissza Magyarország alkotmányát és kiváltságait, amennyire csak az a Monarchia egységével összeegyeztethető. Indoklásul hozzátette, hogy véleménye szerint Magyarország a legfontosabb eleme a Monarchia hatalmi állásának. Az osztrák fővárosban akkor eleresztették fülük mellett az okos tanácsot, de hét év múlva mégis sor került az osztrák–magyar kiegyezésre. Hogy végül engedtek a magyar követeléseknek, az igen sok összetevőből adódott, de kétségtelen, hogy a kívülről jövő ismételt tanácsoknak, így az angol figyelmeztetésnek is volt némi hatása. A sors furcsa fordulata volt, hogy egy negyedszázad múlva a Monarchia léphetett fel tanácsadó szerepben. A tanács és az argumentáció kísértetiesen hasonlított az előbbihez. Kálnoky osztrák–magyar közös külügyminiszter 1886 tavaszán azt üzenté Londonba, hogy Angliának, ha el akarja kerülni a teljes elgyengülést, olyan önállóságot kell adnia Írországnak, mint amilyennel a Monarchián belül Magyarország rendelkezik. Nem tudjuk, hogyan fogadták Londonban a tanácsot, de tény, hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszter és a bécsi angol nagykövet között lezajlott beszélgetés után néhány nappal Gladstone betérjesztette az ír autonómia létrehozásáról szóló törvényjavaslatot, és ez az időbeni egyezés azért sejtet valamit. Az eredményes interveniálás másik példája az 1871-es orosz és német fellépés, amikor vétót emeltek a Monarchiában létrehozandó trializmus és a galíciai lengyeleknek adandó autonómia ellen. Persze a Monarchián belüli erőviszonyok is a trializmus ellenzőinek kedveztek, de a döntés alkalmával a közös minisztertanács az is latba esett, hogy Németország nem nézné tétlenül az ausztriai németek oppozícióba szorítását, és hogy a csehek semmiféle külső (vagyis orosz) támogatásra nem számíthatnak. Az már tisztára Bismarck lengyel-fóbiájából fakadt, hogy 1878 tavaszán is ingerülten óvta a Monarchiát, ez alkalommal nemcsak a galíciai autonómiától, hanem a független Lengyelország létrehozásától. Ellenkező esetben a két hatalom közötti szoros kapcsolat meglazításával fenyegetőzött. Bár a Monarchiában és főként Magyarországon voltak olyanok, akik ekkor kardot akartak rántani Oroszország ellen, a független Lengyelország létrehozásának szándéka valójában nem létezett. (Nem tartozik az eredményes külső beavatkozás témakörébe, de azért érdemes megemlíteni, hogy Bismarck örökségét megtagadva 1916-ban éppen a német hadvezetőség hozta létre orosz-ellenes célokkal az önálló Lengyelországot.) Végezetül utalni lehet arra, hogy a román miniszterelnök említett 1912-es fellépése is bizonyos eredményt hozott. Tisza István mint a képviselőház elnöke egyebek mellett ennek az interveniálásnak a hatására kezdte meg tárgyalásait az erdélyi románokkal, mégpedig Brătianu kérésének megfelelően nem csupán a görög keleti egyház képviselőivel, hanem a román nemzeti párt vezetőivel. Más kérdés, hogy a megbeszélések román szempontból csekély eredményre

vezettek. A román miniszterelnök számára az is nagy siker volt, hogy Tisza István egyáltalán tárgyalóasztalhoz ült.

A nemzeti sérelmeket felpanaszoló emigrációnak, a határokon túliak sorsán aggódó nemzeti közvéleménynek és a visszaélések ellen tiltakozó nemzetközi közvéleménynek nem volt érdemleges befolyása arra, hogy egy-egy nemzet vagy nemzetiség helyzete a több-, illetve soknemzetiségű országokon belül hogyan alakul. A kritika és a tiltakozás miatt soha egyetlen kormány sem változtatta meg magatartását. Ezek a megnyilvánulások is kiváltottak azért bizonyos reagálásokat, és valamiféle válaszdadásra készítették az érintett kormányokat. Az egyik lehetséges reakció a kritika fölényes semmibevétele volt, amivel többnyire a nagyhatalmak kormányai éltek. Amikor 1886-ban a bécsi német nagykövet jelentése révén Bismarcknak tudomására jutott, hogy az osztrák liberális képviselők újra interpellálni készülnek az osztrák állampolgárságú lengyelek tömeges kiutasítása miatt, az ügyet válaszra sem tartotta érdemesnek. Csupán annyit írt cinikusan a jelentés margójára, hogy az osztrák kormány azt válaszolhatja az interpellálóknak, hogy sajnálja a kiutasításokat, de nem tudja azokat megakadályozni. Másutt, különösen a kisebb országokban, a külső kritika öngazolást és ellenpropagandát váltott ki. Magyarországon a huszadik század elején a nemzetiségi politikát bíráló angol publicisztika széles körű vitairódmalmat indított el, és jelentős politikai személyiségek is szükségesnek tartották, hogy a magyar nemzetiségi politikát védelmükbe vegyék. Persze, mint már korábban rámutattunk, a brit újságírók alaposan megnyomták a tollat, és tevékenységük az angol külpolitikai érdekek által inspirált egyoldalú magyarelles propaganda csapott át. A magyar közvélemény és kormány azonban a kritika racionális magvát sem volt képes elfogadni és belátni azt, hogy baj van az 1868-as nemzetiségi törvény betartásával. Végül a külső beavatkozás vagy akárcsak annak feltételezése a nemzetiségekkel szembeni retorziókat is kiválthatta, kisebb országokban és birodalmakban egyaránt. Tisza Kálmán magyar miniszterelnök 1874-ben azon a címen záratta be a három felvidéki szlovák gimnáziumot, hogy azok a pánszláv propaganda transzmissziói, Valujev orosz belügyminiszter pedig 1863-ban egyebek mellett arra hivatkozva tiltotta meg az ukrán nyelvű könyvek nyomtatását és terjesztését, hogy azok a leMBERGI ukrán emigráció szócsövei és az államhatalom szempontjáról veszedelmesek.

Az interveniálás különféle formái, amint a fentiekből kitűnik, eltérő fogadtatásra találtak, éppen ezért nehéznek látszik a külső beavatkozás hatásossága tekintetében valamiféle általános szabályt megfogalmazni. Bizonyos tendenciákat azonban a nagyobb tévedés kockázata nélkül valószínűsíteni lehet. Megállapítható, hogy a külső fellépés, az új szituáció létrehozására vezető eredményes fegyveres beavatkozástól eltekintve, nem volt a nemzetiség politika alakításának döntő tényezője. A nemzetiségi politika elsősorban az objektív belső adottságok szerint, a vezető nemzet és a nemzetiségek erőviszonyainak függvényében alakult, és miután az interveniálás az objektív adottságokat nem változtatta és nem változtathatta meg, a nemzetiségi politika alapvető karakterének meghatározásában nem lehetett igazán hatásos. Az államalkotó nemzet számbeli fölényére alapozott angol, német és orosz korlátozó jellegű nemzetiségi politikát semmiféle külső hatás nem mozdíthatta ki sarkából, és ahol gyökeres változás történt, mint a Habsburg monarchiában és Belgiumban, ott is belső adottságok, a sa-

játos etnikai arányok bizonyultak mértékadóknak. A vezető nemzet és a nemzetiségek közötti erőviszonyok azonban, jóllehet a számszerűség és a számbeli arány volt a legfontosabb, nem ezen az egyetlen tényezőn múlottak. Voltak olyan külső és belső körülmények, amelyek a vezető nemzetet gyengíthették a nemzetiségek pozícióit pedig erősíthették. A vezető nemzet nevében kormányzó államhatalom gazdasági és politikai krízist élhetett át, nemzetközi állása is megrendülhetett, a vele szembenálló nemzet vagy nemzetiség erejét viszont megerősíthette a történelmi tradíció, a politikai érettség és az eredményes küzdelem sikerélménye. Hogy a rendkívüli körülmények milyen mértékben anullálhatták az etnikai arányok aritmetikáját, azt leginkább az az abszurd eset mutatja, hogy éppen Oroszországban került sor, igaz egy világháborús vereség után, a nemzetek és nemzetiségek elszakadásáig terjedő önrendelkezési jogának elismerésére. Különleges helyzetek, amikor az erőviszonyok kiegyenlítődték és az államhatalom lépéskényszerbe került, másutt is akadtak, és ez volt az a szituáció, amelyben a külső befolyás érvényesülhetett. A tanács és az enyhe nyomás elmozdíthatott a holtpontról és hozzásegíthetett az esedékes döntés meghozatalához. Az engedmények megadásához nehezebben, a korlátozások további fenntartásához könnyebben. Összegezésként ezért azt mondhatjuk, hogy a külső tényező, ha nem is gyakorolt meghatározó és tartós befolyást a nemzetiségi politika alakulására, alkalmankinti módosításához hozzájárulhatott.

A határokon túl mutatkozó figyelem és törődés hatása egy vonatkozásban azért tartósnak is bizonyult. Az idegen államokban élő és oda kényszerített nemzetiségekben tudatosította, hogy nincsenek magukra hagyva, és hogy az államhatalommal vívott egyenlőtlen küzdelemben rokonszenvre és segítségre számíthatnak. Az információ-áramlás technikai és humán feltételei a múlt század utolsó harmadában persze nem voltak olyan tökéletesek, mint manapság: a napilapok néhány ezres példányszámban jelentek meg, és az újságolvasók köre jószerivel az értelmiségre korlátozódott. De az államhatalom önvédelmi apparátusa sem volt a maihoz hasonlítható, amikor vesztégszárat létesítenek a szomszéd országból érkező könyvek és újságok előtt, és az éter hullámai elé is védőhálót feszítenek. A figyelem és a törődés megnyilvánulásairól, akár a szomszéd országban, akár valahol Európában került rájuk sor, nemcsak a kormányok, hanem az érintettek is tudomást szerezhettek. És ez erőt adott nekik ahhoz, hogy ne lépjenek a kivándorlás keserves útjára és ne hajtsák fejüket az önkéntes asszimiláció nemzedékeket megnyomorító jármába.

Tanulmányunk bevezető részében azt írtuk, hogy a nemzetiségi politikával kapcsolatos vizsgálódásainkat azért helyezzük a XIX. század utolsó harmadába, mert ez az időszak ígéri a legtöbb tanulságot. Az olvasó, aki végig követte fejtegetéseinket, talán egyetért velünk abban, hogy a választás nem volt elhibázott. A század utolsó harmada az ide futó előzményekkel együtt a nemzetiségi politika széles választékát nyújtotta, és a különböző típusok kikülönítésére és demonstrálására is alkalmat adott. Mindent persze a tizenkilencedik század sem ismert. Az erőszakos renacionalizálás, a milliókat érintő kitelepítés és a tömeges népirtás, a nemzetiségi politikának ezek a teljesen eltorzult arcvonásai csak a huszadik század harmincas-negyvenes éveiben ütözködtek ki. A

későbbi kóros elváltozásokat okozó beteg sejtek azonban már ebben a nyugodtabb időszakban is megvoltak. A nemzetiségi politikával foglalkozó történész ezért tulajdonképpen nem sok örömet lelhet munkájában. Hacsak azt nem, hogy a kórokozókat felismerte és a diagnózist megállapította. Arra azonban, hogy gyakorló orvos módjára terápiát is előírjon, végképp nincs lehetősége. Csupán feltételezheti, hogy a nacionalizmusban gyökerező nemzetiségi politikának is van életkora és vannak életkori sajátosságai. A szertelen és súlyos betegségekkel teli pubertást követheti a kiegyensúlyozott, egészséges férfikor. Ezért nem tudhatja, csak remélheti, hogy a nemzetiségek megőrzik addig önmagukat, amíg a nemzetiségi politikának ez a bölcs, érett korszaka a közép-kelet-európai térségben is beköszönt.

Irodalom

A nemzetiségi kérdés és a nemzetiségi politika széles körű irodalmából csak azokat soroljuk fel, amelyeknek adatait vagy szempontjait tanulmányunkban felhasználtuk. Ezek a munkák a szerzők betűrendjében követik egymást. Ezt követően előfordulás sorrendjében azokat a munkákat közöljük, amelyeknek szerzőit a szövegben név szerint is említettük. Végül a befejező részhez felhasznált kiadatlan források levéltári lelőhelyét adjuk meg.

Anderle Ádám: Államfejlődés és nemzeti kérdés Spanyolországban. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 77. k. 1983.

Arató Endre: A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában. Budapest 1978.

Fischel, Alfred: Der Panslavismus bis zum Weltkrieg. Stuttgart und Berlin 1919.

Fueter, Eduard: Die Schweiz seit 1948. Zürich und Leipzig 1928.

Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest 1975.

Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Budapest 1982.

Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízis. Magyarország megítélésének megváltozása Angliában (1894–1918). Budapest 1986.

Joó Rudolf: Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. Budapest 1977.

Junghann, Otto und Boehm, Max Hildebert: Etnopolitischer Almanach. Ein Führer durch die europäische Nationalitätenbewegung. Wien und Leipzig 1930.

Kann, Robert A.: Werden und Zerfall des Habsburgerreiches. Graz – Wien – Köln 1962.

Karsai László: A nemzetiségi kérdés Franciaországban. Budapest 1983.

Kohn, Hans: Nationalismus und Imperialismus im Vorderen Orient. Frankfurt am Main 1931. Language Problem in Belgium. Brussels 1967.

Lemberg, Eugen: Nationalismus I – II. Hamburg 1964.

Mai, Joachim: Die preussisch-deutsche Polenpolitik 1885–1887. Berlin 1962.

Nyecskina, M. V.: A Szovjetunió története. II. k. Oroszország a XIX. században. Budapest 1956.

Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Budapest 1980.

Pölöskei Ferenc: Tisza István. Budapest 1985.

Schieder, Theodor: Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa. Historische Zeitschrift. Bd. 202. (1966).

Steen de Jehay, F. van den: De la situation légale des sujets ottomans nonmusulmans. Bruxelles 1906.

Stourzh, Gerald: Die Gleichberechtigung der Volkstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. Wien 1980.

Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848. Budapest 1926.

Winkler, Wilhelm: Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten. Wien und Leipzig 1931.

Wittram, Reinhard: Das Nationale als europäische Problem. Göttingen 1954.

Zwitter, Fran: Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg. Beograd 1960.

*

Popovici, Aurel C.: Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Leipzig 1906.

Eisenmann, Louis: Le compromis austro-hongrois de 1867. Paris 1968.

Steed, Henry Wickham: The Habsburg Monarchy. London 1913.

Steton-Watson, Robert William: Racial Problem in Hungary. London 1908.

Beneš, Edvard: Le problème autrichien et la question tchéque. Paris 1908.

Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest 1912.

Slavici, Ioan: A világ, amelyben éltem. Bukarest 1980.

Baumont, Maurice: L'essor industriel et l'imperialisme colonial (1878–1904). Paris 1965.

Kann, Robert A.: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches. Bd. I–II. Graz–Köln 1964.

Pascu, Stefan: Siebenbürgen und Bukovina im Rahmen des Habsburgerreiches. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III. Die Völker des Reiches. Wien 1980.

Pascu, Stefan: Was ist Siebenbürgen? Siebenbürgen im Rahmen des rumänischen Kultur. Cluj-Napoca 1983.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három régiójáról. Budapest 1983.

Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Budapest 1971.

*

A cseh törekvésekről Novikov bécsi orosz követ 1871. október 24-i jelentése számol be, ennek margóján található II. Sándor ingerült megjegyzése. Archiv Vnyesnyij Politik Rosszii (a továbbiakban AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121. – Bismarck gasteini figyelemztetése Oubril berlini orosz nagykövet 1871. október 13-án keltezett jelentésében olvasható. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 17. – Andrassy a hercegovinai felkeléssel kapcsolatos álláspontját a zárai osztrák–magyar helytartóhoz 1875. augusztus 12-én írt utasításában fejtette ki. Haus- Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Wien. Ministerium des Ausern Politisches Archiv. XII. Türkei. Karton 228. – Bismarck az erdélyi szászokkal kapcsolatos álláspontját 1874. február 25-én a bécsi német nagykövethoz intézett instrukciójában fogalmazta meg. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (A továbbiakban PA) Bonn. Österreich 41. Bd. 16. – Palmerston üzenetét a londoni osztrák nagykövet 1860. június 23-án kelt jelentése továbbította. HHStA Wien. Staatskanzlei. Politisches Archiv. VIII. England. K. 54. – Kálnokynak az ír kérdéssel kapcsolatos véleménye a bécsi német ügyvivő 1886. április 1-jei jelentésében olvasható. PA Bonn. Österreich 92. Nr. 1. Bd. 1. – Bismarck az ingerült óvást a független Lengyelország létrehozása ellen a bécsi nagykövethoz 1878. március 8-án küldött utasításában fogalmazta meg. PA. Bonn, Österreich 41. Bd. 16. – Bismarcknak az osztrák képviselők interpellációjával kapcsolatos széljegyzete a bécsi német nagykövet 1886. február 2-i jelentésén található. PA. Bonn. Österreich 70. Bd. 22.

Az Osztrák – Magyar Monarchia népei és az 1875 – 1877. évi keleti válság

A múlt század utolsó harmadában, amikor Európa keleti fele előtt volt még a nemzeti átalakulásnak, és az etnikai testeket államhatárok szabdalták keresztül, természetes jelenségnek számított, hogy az azonos vagy rokon nemzethez tartozók figyelemmel kísérték egymás sorsának alakulását. A kölcsönös törődés persze nagyon viszonylagos, mondhatni egyoldalú volt, és a figyelem főként azokra irányult, akikre a nemzeti elnyomás nagyobb terhe nehezült. Különös intenzitással mutatkozott ez a törődés akkor, amikor a nemzet határokon túli része kísérletet tett saját sorsának megjavítására, netán arra, hogy megszabaduljon a számára idegen államhatalom fennhatóságától. Ilyen esetekben persze a figyelem és az érdeklődés nem korlátozódott a határ két oldalán élő nemzetre. Minthogy az idegen állam fennhatóságától való megszabadulás nemzetközi változásokat helyezett kilátásba, a szóban forgó ügyben más, nem rokon szomszéd nemzetek, nemzeti államok és nagyhatalmak is érintettek érezték és nyilvánították magukat, és véleményüket, érdekeiket nyomatékosan kifejezésre juttatták. A múlt század utolsó harmadának rendezetlen nemzeti viszonyai közepette gyakorta állt elő ilyen eset, de közülük az érdekek és a viszonylatok bonyolultsága folytán az Oszmán birodalom délszláv népeinek emancipációs kísérlete és a soknemzetiségű Osztrák – Magyar Monarchia nemzeteinek azzal kapcsolatos reagálása érdemes leginkább figyelemre.

A délszláv népek felszabadulási kísérlete, amely nemzetközi összefüggései folytán keleti válság elnevezést kapott, fő vonásaiban eléggé ismert, de nem fölösleges talán, ha bevezetés gyanánt rögzítjük főbb fordulópontjait. 1875 nyarán törökellenes felkelés robbant ki Hercegovinában, és a megmozdulás a balkáni népek körében széles visszhangra talált. A felkelés a keleti kérdésben érdekelt nagyhatalmakat is állásfoglalásra készítette. Oroszország és az Osztrák – Magyar Monarchia már évek óta közös egyetértéssel konzervatív politikát folytatott, és most is legszívesebben kitartott volna a biztonságot nyújtó változatlanság mellett. A mozgalom erőssége azonban nem tette lehetővé a passzivitást, és ekkor a két nagyhatalom újrakezdte a szokásos keleti diplomáciát: a balkáni keresztény népek sorsának megjavítása érdekében nyomást gyakoroltak Törökországra. Gorcsakov orosz kancellár a felkelt tartományok részére autonómiát helyezett kilátásba, Andrássy osztrák – magyar külügyminiszter pedig 1875. decemberi jegyzékében belső reformokat indítványozott. A diplomáciai offenzíva 1876. májusában a két hatalom közös berlini memorandumával folytatódott, amelyben a re-

formok végrehajtásának nemzetközi ellenőrzését is kilátásba helyezték. A válság tovább mélyült azáltal, hogy Bulgáriában 1876 áprilisában felkelés robbant ki, amelyet a törökök véres kegyetlenséggel elnyomtak. A bulgáriai kegyetlenkedés egész Európa haladó közvéleményét megmozgatták. Angliában a liberális ellenzék vezetője, Gladstone *A bolgár borzalmak* címen brosurát tett közzé, amelyben nemcsak a vérengzéseket ítélte el, hanem a konzervatív kormány törökbarát politikáját is megtámadta. A balkáni országok is úgy érezték, hogy a bolgár borzalmakkal betelt számukra a pohár: Szerbia és Montenegró 1876 júniusában hadat üzent Törökországnak.

Oroszország és Ausztria–Magyarország sem tarthatott ki ezek után a status quo politikája mellett. Számításaikba a háború mindkét lehetséges kimenetelét és az ezzel összefüggő változásokat is be kellett vonni. A megállapodásra a külügyminiszterek 1876 júliusában végbement reichstadti találkozásán került sor. Megegyeztek, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbiát a török foglalástól, és Bosznia-Hercegovina vonatkozásában továbbra is ragaszkodnak a berlini memorandum végrehajtásához. Szerbia győzelme esetén a fejedelemség területi növekedésére sor kerülhet, de a Balkánon nagy délszláv állam nem alakulhat meg. Azt is kikötötték, hogy Törökország veresége esetén Ausztria–Magyarország magához csatolhatja Bosznia-Hercegovinát, Oroszország pedig visszakapja Besszarábia déli részét, amelyet a krími háború következtében veszített el.

A megindult háborúban Szerbia és Montenegró gyors és súlyos vereséget szenvedett. A török csapatok már szeptemberben Belgrád felé közeledtek. A Monarchia kész volt tudomásul venni a kialakult helyzetet, Oroszország azonban idegeskedni kezdett. Ha nem állítja meg a győztes törököket, tekintélye a szlávok szemében jóvátehetetlen csorbát szenved. Pétervárott 1876 őszén fontolóra vették a Törökország elleni háborút. Október közepén Szumarkov, a cár hadsegédje Bécsbe utazott és ajánlatot tett a közös törökellenes fegyveres fellépésre. A Monarchia azonban, részint diplomáciai megfontolásból, részint a várható belső ellenállás miatt, nem mert partnerül ajánlkozni. Az elutasítás után a cári kormány azzal is számot vetett, hogy a Monarchia ellen is fegyvert fog, de Bismarck német kancellár tanácsára elállt ettől a kockázatos vállalkozástól. A keleti kérdés két régi protagonistája, mivel más megoldás nem volt, végül mégis egymásra fanyalodott. 1877. január 15-én egyezményt kötöttek Budapesten, amelyben a Monarchia jóindulatú semlegességre kötelezte magát arra az esetre, ha Oroszország háborút indít Törökország ellen. Miután a török kormány a diplomáciai rendezést célzó utolsó dokumentumot, a nagyhatalmak londoni jegyzőkönyvét is visszautasította, II. Sándor orosz cár 1877. április 24-én aláírta a Törökország elleni hadüzenetről szóló kiáltványt.

A hercegovinai felkeléstől a szerb – török háborúig

A hercegovinai felkeléssel meginduló balkáni válság, amely a hatalmi politikát egyre fokozódó aktivitásra készítette, a külpolitikát befolyásolni kívánó nemzeti irányzatok

szemlélődő magatartását is megváltoztatta, és őket is arra ösztönözte, hogy véleményükkel határozott és konkrét formában lépjenek színre. Szimpátia és antipátia a balkáni népek ügyével szemben, polémia a különböző nemzeti álláspontok között, egyetértés és kritika a külügyi irányítás lépéseivel kapcsolatban – tehát a véleménynyilvánítás összes lehetséges variációja jelentkezett rögtön az első percben, és természetesen, hogy az állásfoglalások nem voltak mentesek az elfogultságtól. Az érzelmek hullámszáma, miként a nagypolitika reagálása is, a balkáni események alakulásának függvénye volt, és ahogy bonyolódtak, vagy éppenséggel éleződtek a fejlemények, úgy növekedtek, majd forrósodtak a szenvedélyek. Az első időszakban, a hercegovinai felkelés megindulásától a szerb–török háború kiobbansáig terjedő periódusban, jóllehet indulatokban ekkor sem volt hiány, az állásfoglalásokban még viszonylagos mértékletesség mutatkozott.

A hercegovinai felkelésre, márcsak helyzetükből adódóan is, a Monarchia délszláv nemzetei reagáltak a legnagyobb élénkséggel. A szerbek, szlovének és horvátok számára magától érthetődően adódott az érzelmi azonosulás, ezen felül pedig a különféle képpén értelmezett, de mindenképpen cselekvésre sarkalló politikai érdek. A külpolitikai aktivitásukról ismert magyarországi szerbek most is az elsők között hallatták hangjukat. Az újvidéki *Zasztavában* a nyár folyamán a címdoldalra került a balkáni felkelés, ősszel pedig, amikor összeült az újonnan választott magyar országgyűlés, a szerb képviselők által fogalmazott válaszfelirati javaslatban kapott jelentékeny helyet. Polit Mihály a javaslat indoklása alkalmával előhozta a régi szerb kívánságot: a Monarchia viseltesen passzív jóindulattal a balkáni alakulás irányába, de egyúttal kritikát is gyakorolt a Bécsben és Pesten mutatkozó törökbarát megnyilvánulásokkal szemben.¹ Beszéde nem hagyott kétséget abban a tekintetben, hogy a szerb képviselők a felkelés tolerálását, és ami még fontosabb, Szerbia esetleges akcióinak tudomásulvételét várják a Monarchia külpolitikai vezetésétől.

A balkáni események a külpolitikában meglehetősen tartózkodó szlovéneket is mozgásba hozták. Novikov, a bécsi orosz nagykövet, aki nagy figyelemmel, de nem nagy jóindulattal kísérte az ausztriai szláv reagálásokat,² arról kapott hírt, hogy Laibachban a szlovén önkéntesek bankettjén az ausztriai ház évszázados keresztényvédő szerepéről esett szó, és arról, hogy Ausztriának ezt a missziót most is vállalnia kell.³ Az egyik szlovén önkéntes azt is tudni vélte, hogy Ferenc József kijelentette a horvát bánnak: az európai török uralom skandallum, és itt az ideje, hogy végezzenek vele. Nincs bizonyíték rá, hogy az uralkodó valóban tett-e ilyen kijelentést, a horvátok mindenesetre reménykedtek abban, hogy a Monarchia nem fogja nézni tétlenül a fejleményeket. Zágrábban 1875 őszén brossúra jelent meg „Ausztria és a délszlávok” címmel, amelyben az állt, hogy a Monarchiának létérdeke, hogy érvényesítse Boszniára és Hercego-

1 Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. k. 1867–1892. Összegejtötte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor. Bp. 1952. 502–504. old.

2 Novicow à Jomini. Vienne, le 18/30 juillet 1875. Archiv Vnesnej Politiki Rosszii (a továbbiakban AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 112.

3 Novicow à Jomini. Vienne, le 5/17 novembre 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 113.

vinára vonatkozó legitim jogait. Novikov úgy tudta, hogy a röpiratnak Strossmayer volt a szellemi inspirátora.⁴ A diakovári püspök akkori tevékenysége valóban adott alapot ilyen feltételezésre. Strossmayer 1875 augusztusában a horvát bán közvetítésével az uralkodó tudomására szándékozott hozni, hogy „nálunk vannak jelentős befolyással rendelkező férfiak, akik a dinasztikus érdekeket és kívánságokat oly értelemben támogatnák, amely a horvát nemzet érdekeinek és kívánságainak is megfelel.”⁵ Egyidejűleg azonban azt is kijelentette, hogy amennyiben az uralkodóháznak nincs ilyen szándéka, akkor „a dolgok folyását természetes irányuknak kell átengedni”. Vagyis ha Ausztria nem akarja a délszlávokat maga felszabadítani, akkor a horvátoknak a jugoszláv megoldást kell támogatniuk. Novikov információival ellentétesen így a diakovári püspök is az alternatív délszláv politika híve és szószólója maradt. A nemzeti párt többi vezetői, köztük elsősorban Mazuranie horvát bán a boszniai kérdés kizárólagos osztrák megoldásának hívei voltak, és a Monarchia fellépéssel kapcsolatos kívánságait minden lehetséges fórumon, így az udvari audienciákon is szóba hozták.⁶

Abban persze megegyezett a horvát politika mindkét irányzata, hogy a hercegovinaiak rászolgáltak a rokonszenvre, mert mint Mazuranie írta: „Horvátországban a bántól kezdve az utolsó parasztig mindenki a felkelők sikerét kívánja”.⁷ Ez a szimpátia jutott kifejezésre a horvát szabor megnyitása alkalmával is, ahol az egyik képviselő indítványozta, hogy a költségvetés terhére létesítsenek külön keretet a boszniai menekültek segélyezése céljából.⁸ A horvát kormány igyekezett ezt a rokonszenvet legális mederben tartani – az uralkodóhoz intézett felirat nem támasztott követeléseket, csak a fejlemények miatti aggodalomról szólt⁹ –, ugyanakkor, éppen az általános együttérzésre való tekintettel, azt is elnézte, hogy horvát önkéntesek siessenek a hercegovinai felkelők segítségére.¹⁰

Abban a kérdésben, hogy a csehek a horvátokéhoz hasonló belpolitikai megfontolásból az első hónapokban az annexiót sürgették volna, nem lehet egészen tisztán látni. Rieger, az ócsehek egyik vezetője, még 1871 végén elmondta Novikovnak, hogy ő kifejezetten föderatív hátsó gondolatoktól vezettetve szót emelt az uralkodó előtt Bosznia megszerzéséért.¹¹ A bécsi orosz nagykövet 1875 nyarán is úgy látta, hogy a csehek változatlanul kitartanak elképzeléseik mellett, és a prágai lapok az aktív osztrák balkánpolitikát szorgalmazzák.¹² Az ócsehek orgánumának, a *Politik*-nak a vezércikkei nem látszanak alátámasztani ezt a nagyon határozott és a csehek irányában meglehetősen rosszsziszemű álláspontot. Az első hónapokban kétségtelenül van valami

4 Uo.

5 Šišić Pedro: Korespondencija Rački-Strossmayer. Zagreb 1928. I. k. 372. old.

6 Ress Imre: A Horvát Nemzeti Párt és a Monarchia külpolitikája 1867–1878. Szakdolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán. Bp. 1971. 75. old.

7 Ress i.m. 68. old.

8 Rogge, Walter: Österreich seit der Katastrophe Hohenwart-Beust. Leipzig und Wien 1879. II. k. 66. old.

9 Ress i.m. 77. old.

10 Ress i.m. 75. old.

11 Novicow à Westman Vienne le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.

12 Novicow à Jomini. Vienne, le 18/30 juillet 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 112.

bizonytalanság az annexió kérdésében: a lap ironikusan utalt arra, hogy az Andrássy-féle politika a Monarchia minden területnövekedését kizárja,¹³ a *Neue Freie Presse*t pedig, amely kikelt az annexió gondolata ellen, gúnyosan megnyugtatta, hogy néhány százezer új délszláv alattvaló még nem veszélyeztetné az osztrák-németek uralmát.¹⁴ Ezeket a polémikus megjegyzéseket lehet úgy is értelmezni, mint az annexió közvetett igenlését. Az 1876-os újrászám azonban megszüntetett minden félreértést. „Ausztiria sem mint német, sem mint magyar állam nem képes arra, hogy a szlávok körében erkölcsi hódításokat érjen el – olvasható a vezércikkben. – A cseh nép, mint a délszlávok őszinte barátja nem dolgozhat a szuverén szláv államok megerősödése ellen, és nem is ajánlhatja a szabadságukért küzdő hercegovinaiaknak az ausztriai szlávok státusát.”¹⁵ Kezdetből egyértelmű volt viszont a délszlávok melletti állásfoglalás, a roszaktag török rendszer elítélése éppúgy,¹⁶ mint a balkáni emancipációs folyamat igenlése.¹⁷ A *Politik* cikkein mindamellett érezhető, hogy a cseh vélemény nem korlátozódott a szimpátia-nyilvánításra, és nem is merült ki az egyszerű tagadásban. Sokat foglalkoznak Oroszországgal, úgy is, hogy emlékeztetik történelmi küldetésére, úgy is, hogy rosszallják Ausztiria irányába mutatott hajlandóságait.¹⁸ Ez utóbbi ellentmondani látszik az utóbbi évek gyakorlatának, amikor is elfogadták a háromcsászár-politikát, csak éppen szorosabb és főként Németországtól független osztrák–orosz együttműködést reklámoztak. Novikovnak egy őcseh informátora oldotta fel ezt az ellentmondást. A cseheknek az az óhajuk, mondotta az informátor, hogy tartóssá tegyék a felkelést, hogy kiterjedjen a környező népekre, valamint Szerbiára és Montenegróra, hogy aztán a megoldás a felkelt területek fölötti orosz védnökség legyen. Az orosz külpolitikával szemben gyakorolt kritika, az aktivitás sürgetése, ami a *Politik* hasábjain is kiütközött, feltehetően ebből a koncepcióból fakadt. A balkáni orosz befolyás erősödéséből aztán kissé erőltetett logikával megint Ausztiria föderatív átszervezésének lehetőségét vonták ki, és Novikov némi joggal jegyezte meg, hogy tehát az egész Keletnek lángba kell borulnia azért, hogy Ausztriában a föderalizmus győzedelmeskedjék.¹⁹

A balkáni népek iránti szimpátia az ausztriai szlávok körében olyan erős volt, hogy az még a magukat a szláv ügytől egyébként mindig elkülönítő lengyelek körében is visszhangra lelt. A krakkói konzervatívok lapja, a *Czas* így reagált a felkelés első híreire: „Ezek a boldogtalan milliók nem juthatnak szóhoz és nem figyelmeztethetik Európát, azaz a politikát másként, mint vérük árán. Mivel nincs semmilyen orgánusuk sem a diplomáciában, sem az általános parlamentarizmusban, csak úgy szólhatnak, ha az őket hatalmában tartó erőt támadják meg, és csak a vérözön keltette nyugtalanság jelezi létüket.”²⁰ A balkáni események és a lengyel ügy között a lap azonban egyelőre nem fedezett fel semmiféle összefüggést, ezért nem tesz többet, mint hogy a kíváncsi

13 Die Erfolge des Grafen Andrássy. *Politik*, 8. August 1875.

14 Die „verfassungstreuen“ Propheten. *Politik*, 26. August 1875.

15 Das letzte Wort. *Politik*, 1. Januar 1876.

16 Am Scheidewege. *Politik*, 3. August 1875.

17 Andrássy und Gortschakov. *Politik*, 4. Dezember 1875.

18 Russlands Mission. *Politik*, 5. august 1875.

19 Novicow à Jomini. Vienne, le 16/28 novembre 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 113.

20 *Czas*, 1875. augusztus 24.

pozíciójából kommentálja a felkeléssel kapcsolatos kezdeti diplomciai lépéseket. Rámutat a latens osztrák–orosz ellentétre, úgyszintén Németország lehetséges döntőbírói szerepére, de nem tartja kizártnak, hogy a hatalmak végül egy, a dunai fejedelemségekhez hasonlítható státust juttatnak a felkelt tartományoknak.²¹ Az osztrák külpolitikáról sincs különösebb mondanivalója, amennyiben mégis állást foglal, úgy helyesli a humanitárius szempontokból hozott intézkedéseket, így a hercegovinai menekülők befogadását. Hogy azért némiképp mégis lengyel szemmel nézte az eseményeket, az állásfoglaláshoz kapcsolódó figyelmeztetéséből kiderül: „Az elnyomás áldozatainak vagy az összegyülekezett felkelőknek nyújtott támogatás reményeket ébreszt, de egyúttal félelmet is, hogy ti. ne hogy felújuljon az osztrák politika hasonló kétarcúsága, ami 1863-ban nekünk olyan sokba került.”²² És amikor sajnálkozását fejezi ki, hogy „a Monarchiában mindenütt ellenzéki helyzetbe szorított szláv elem nem tud a kormány vezérgondolatával megegyező hatást gyakorolni törzsi rokonaira”, végeredményben azt érzékelteti, hogy a kormány részéről a felkelők ügyének felkarolását tartaná kívánatosnak.

A magyarok és az osztrákok nem helyezkedtek a lengyelek módjára a kívülről álló pozíciójába, de természetes, hogy a délszlávok és a csehek politikai érdekekkel telített érzelmeit sem osztották. A magyar sajtó hangvétele a felkelés első időszakában még meglehetősen mértéktartó: a török visszaéléseket éppúgy szóvá teszi, mint a robbanás-hoz vezető elmaradottságot, és a hagyományos liberális gondolkodásmódnak megfelelően nem vitatja el a felkelőknek azt a jogát, hogy saját elképzeléseik szerint intézzék sorsukat.²³ A parlamenti állásfoglalások alkalmával azonban a reálpolitikai megfontolás fölébe kerekedik mindenféle humanizmusnak és liberalizmusnak. Az 1875 augusztusában összeülő országgyűlés válaszfeliratában reményét fejezte ki, hogy a „keleti események nem fogják a békét megzavarni”,²⁴ az ősz folyamán ülésező delegáció pedig leszögezte, hogy a „Monarchiának semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy a Kelet területi viszonyai megváltozzanak.”²⁵ Ez utóbbi megjegyzés az osztrák annexiós szándék ellen irányult, de úgy is lehet értelmezni, hogy a magyar delegáció az esetleges délszláv államalakulást is rosszalotta. Magyar részről a status quo fenntartása tűnt a leginkább megfelelő megoldásnak, ezért a felkelés szimpátiával vagy még inkább támogatással ezen az oldalon nem találkozhatott. Az osztrák liberálisok szócsöve, a *Neue Freie Presse* nem köntörfalazott, hanem rögtön a balkáni mozgalom megindulásakor szintén vallott: „Azt kívánjuk, hogy sikerüljön Törökországnak a felkelést leverni, mert nem szívesen látunk tüzet a szomszéd házában, és mert a béke érdekében igen kényelmetlennek találnánk a keresztény lakosság általános felkelését a Balkán félszigeten.”²⁶ Az osztrák külpolitika kíváncsi magatartására is megvan a receptje: „Sem annexiót, sem intervenciót! Mi nem menthetjük meg Törökországot, ha

21 Czas, 1875. augusztus 24.

22 Czas, 1875. augusztus 29.

23 Pesti Napló, 1875. július 13., 24.

24 Rogge i.m. II. k. 67. old.

25 Rogge i.m. II. k. 77. old.

26 Neue Freie Presse, 8. August 1875.

eljön az órája, de nem akarunk azok közé sem tartozni, akik egyszer maradékaikért verekedni fognak.”²⁷ Az osztrák liberálisok korábbi állásfoglalásának megfelelően tehát mielőbbi nyugalmat óhajtottak a Balkánon, és már jó előre óvást emeltek minden lehetséges osztrák annexió és a török összeomlást siettető bármiféle beavatkozás ellen. Mivel az osztrák–magyar diplomácia első lépései a status quo fenntartását látszottak biztosítani, az osztrák–németek a magyarokhoz hasonlóan egyetértésükről biztosították az Oroszországgal közösen kezdeményezett nagyhatalmi közvetítést.

Az Andrássy-jegyzék, annak végrehajtása, majd a berlini memorandum ugyancsak az érdeklődés középpontjában állt, de az eltérő nemzeti vélemények most már egyre inkább ütköztek egymással, és a külügyi vezetés lépéseivel szemben is mind több fenntartás és kritika mutatkozott. Magyar részről növekedett a Törökország iránti szimpátia, és ez az érzés a napilapok cikkein kívül most már a törvényhozó testületek megnyilatkozásaiban is kifejezésre jutott. Az 1876 tavaszán ülésező magyar delegáció szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy már csak azért is hálával viseltetik a török állam iránt, mert az annakidején megvédte a magyar szabadságharc menekültjeit a kiszolgáltatásukat követelő nagyhatalmakkal szemben, de különben is a törökök mellett áll, mert érdekeinek semmi nem felel meg jobban, mint a jelenlegi Törökország sértetlen fennállása.²⁸ A delegáció egyúttal bizalmat szavazott a külügyminiszternek, mert úgy látta, hogy az ottani viszonyok megjavítására irányuló törekvés (vagyis Andrássy reformpolitikája) végeredményben a török birodalom területi integritásának biztosítására irányul.²⁹ Az osztrákoknál nem volt tapasztalható a törökbarátság erősödése, hiszen ők a kezdetektől egyértelműen a törökök oldalán álltak, de ennek megfelelően a bizonytalan következményekkel járható Andrássy-kezdeményezést sem támogatták. Amikor a reformjegyzék a sajtóban megjelent, a *Neue Freie Presse* sajnálkozását fejezte ki, hogy „külügyminisztériumunk reformjavaslatokat fogalmaz egy idegen állam számára”,³⁰ és az egész kezdeményezést csupán azért találta megbocsáthatónak, mert szerintük Anglia részvétele garantálja a török integritást. A bécsi liberális sajtónak gyanús volt Andrássy „árnyalt törökbarátsága”, és inkább az angolok fenntartás nélküli turkofil politikájával szimpatizált. A berlini memorandum megjelenése alkalmával aztán igazolni látták a gyanút, hogy mégis csak Törökország ellen megy a játék.³¹ Rögtön tiltakoztak is a feltételezett osztrák okkupációs tervek ellen,³² és csak akkor nyugodtak meg, amikor az angol vétó megíúsította a három monarchia diplomáciai kezdeményezését.³³ Jellemző a Törökország iránt tanúsított jóindulatra, hogy még az 1876 májusi meglehetősen zavaros konstantinápolyi eseményekből (a trónváltásból) is Törökország regenerálódásának lehetőségét olvasták ki.³⁴ A külügyi irányítással szembeni malícia az osztrák delegációban is érződött. Többen támadták a kormányt,

27 *Neue Freie Presse*, 12. August 1875.

28 Rogge i.m. II. k. 170. old.

29 Rogge i.m. II. k. 169. old.

30 *Neue Freie Presse*, 8. Januar 1876.

31 *Neue Freie Presse*, 2. Mai 1876.

32 *Neue Freie Presse*, 11. Mai 1876.

33 *Neue Freie Presse*, 28. Mai 1876.

34 *Neue Freie Presse*, 2. Juni 1876.

hogy a felkelőket támogatta,³⁵ Herbst, az Alkotmánypárt egyik vezetője pedig a pozitív feleletet érzékeltetve tette fel a kérdést: vajon az egész diplomáciai akció nem sérlette-e Törökország szuverenitását.³⁶ A horvátok sem helyeselték Andrássy reformpolitikáját, hiszen a „megjavított status quo”, a diplomáciai akció bevallott célja, végeredményben kizárta, hogy a két felkelő tartomány a Monarchiához, és ezáltal közvetve Horvátországhoz kerüljön. Kukuljević Iván, a nemzeti párt egyik vezetője a magyar parlamentben 1876 márciusában értéktelennek nevezte a kilátásba helyezett reformokat, és hangsúlyozta, hogy a balkáni keresztények sorsát nem diplomáciai akció, hanem csak a török alóli felszabadulásuk javíthatja meg.³⁷ A csehek, akik a balkáni szláv államalakulás híveivé szegődtek, gúnyos fintort vágtak, amikor Andrássy reformjegyzékének híret vették. A *Politik* szerint az osztrák–magyar külügyminiszter csak az orosz diplomácia engedékenysége folytán juthatott vezető szerephez; a cári diplomáciának volt ugyanis annyi előrelátása, hogy a biztos kudarchoz vezető vállalkozásban megtartsa a kétlépésnyi távolságot.³⁸ A reformpolitika csődjét aztán mindenkinél hamarabb, már március közepén konstatálták, és leplezetlen kárörömmel ironizáltak a magyar politikus dilettantizmusán.³⁹ Epés megjegyzéseket persze az orosz diplomácia címére is adresszáltak, mert az szerintük figyelmen kívül hagyta a nemzeti közérzületet.⁴⁰ Mégsem titkolták reményüket, hogy Oroszország majd mégis teljesíteni fogja történelmi küldetését. A vágyak és a lehetőségek jöcskán össze is kuszálódtak, ebből fakadhatott, hogy hitelt adtak a II. Sándor lemondásáról keringő kószá híreknek.⁴¹ Mindamellett a *Politik* cikkeiből az is látható, hogy a csehek a szláv szimpátiák ellenére sem mondtak le Ausztriával kapcsolatos elgondolásaikról. Az ócsehek orgánuma vitathatatlanak mondta, hogy egy, a szlávokra támaszkodó Ausztria sokkal erősebb lenne, mint a jelenlegi, és külpolitikája is szilárd alapokon nyugodna.⁴² A keleti kérdés is megoldást nyerhetne így a Monarchia károsodása nélkül, mert „a föderatív Ausztriának éppúgy nem kellene tartania a szomszédos nemzeti államoktól, ahogy Svájcnak sincs félnivalója.”⁴³ A hol ironikus, hol meditatív tónus akkor csapott át ideges vibrálásba, amikor egy nyilvánosságra hozott dokumentumból (a bécsi török követ 1870. szeptemberi jelentéséből) bizonyosságot szereztek Andrássy korábbi oroszellenes hajlandóságairól. Jóllehet az osztrák–magyar külügyminiszter 1876 tavaszán bármivel is inkább volt gyanúsítható, mint oroszellenességgel, a *Politik* felindultan állapította meg: „Minden félhivatalos bizonykodás ellenére Andrássy török politikájának az Oroszország elleni háborúhoz kell vezetnie.”⁴⁴ Ha Ausztria ezt a katasztrófát el akarja kerülni, nincs más választása, mint a fegyvert csörgető külügyminiszter elbo-

35 Rogge i.m. II. k. 164. old.

36 Rogge i.m. II. k. 165. old.

37 Ress i.m. 80. old.

38 Ein gutmüthiger und gefälliger Kavalier. *Politik*, 11. Januar 1876.

39 Krieg gegen Türkei. *Politik*, 18. März 1876.

40 Kaiser Alexander und sein Nachfolger. *Politik*, 28. März 1876.

41 Uo.

42 Das preussische Interesse Österreichs. *Politik*, 23. Januar 1876.

43 Die „verneverte” Pforte. *Politik*, 23. Mai 1876.

44 Andrássy oder Krieg mit Russland. *Politik*, 19. April 1876.

csátása. A magyarországi turkofilek is megkapták a magukét, akiknek törökbarátságát a *Politik* szerint nem a hála érzése irányítja, hanem egy alapján minden moralitást nélkülöző indíték: a szlávok iránti gyűlölet. Ezek a magyarok, mondja a lap, még a Monarchiával szemben sem tisztességesek, mert „erre a különféle nemzetekből álló birodalomra rá akarják kényszeríteni a maguk egyoldalú politikáját.”⁴⁵ A józanabbul mérlegelő kortársak akkor is tudták, hogy az ilyen törekvés nem a magyarok privilégiuma, és a nemzeti törekvések utólagos szembesítése ma már mindenkit meggyőzhet, hogy tulajdonképpen valamennyi nemzet ezt akarta. Az ingerült hangvétel mindenestre jelezte, hogy milyen szenvedélyek keletkeznek majd akkor, ha a diplomaták helyébe katonák lépnek, és a döntés órája valóban elérkezik.

1876 nyarának eseményei egészen közel hozták már ezt az időpontot. A szerb–török háború kirobbanása, a reichstadti találkozó, illetve az arról megjelent, a Monarchia semlegességét kilátásba helyező közlemény, végül Szerbia váratlanul gyors veresége csupa olyan esemény volt, amellyel szemben egyre nehezebbnek bizonyult a higgadt véleményformálás. A magyarországi szerbek, érthető módon, megint elsőként hallatták hangjukat. Miletics Szvetozár 1876 júniusában határozati javaslatot terjesztett a magyar parlament elé, amelyben a kormány számára meg szándékozott szabni a törökországi eseményekkel szemben követendő politikát. A délszláv ügy melletti egyértelmű állásfoglalás volt ez a határozati javaslat, annak követelése, hogy a Monarchia ismerje el Szerbia és a felkelt tartományok bekövetkezhető egyesülését, hogy helyezkedjék a szigorú semlegesség álláspontjára a várható háborúval szemben, fogatosítsa törökellenes intézkedéseket, és egyidejűleg olyan értelmet tulajdonítson e semlegességnek, „mely nem zárja ki ezen monarchia alattvalóinak jogát, a Törökországbani keresztények s testvéreket, a maguk veszélyére, személyesen és anyagiilag támogatni.”⁴⁶ Amikor a háború kirobbant, a balkáni alakulást ugyancsak éber figyelemmel kísérő horvátok nem látszottak osztani a szerbek emelkedett lelkesedését. Račkinak, a horvát Nemzeti Párt vezetőjének egy július elején kelt levele nagyon jól érzékelteti ezt a hangulatot: „Itt bizonyos rezignációval fogadják az eseményeket. Majdnem mindenki érzi, hogy a horvát nemzet elszalasztotta a lehetőséget, hogy megszerezze a vezető szerepet a szláv Délen.”⁴⁷ A rezignáció oka nagyon is érthető: számolni kellett azzal, hogy török vereség esetén Bosznia majd Szerbiához kerül, így a horvátok végképp elesnek attól a területtől, amelyre etnikai és történeti jog alapján igényt formáltak. Nem is nagyon palástolják a szerb győzelemmel kapcsolatos aggodalmaikat, éppen ezért nem is tudják szívből kívánni, hogy a szerb fegyverekre mosolyogjon a hadiszerencse. Pozitív programot azonban csak a szerb vereség esetére tudnak ajánlani: azt kívánják, hogy Ausztria ekkor lépjen fel a török ellen, és foglalja el Boszniát, valamint Hercegovinát. Csupán néhány ellenzéki képviselő interpellációjából érződik ki a jugoszláv indíttatású délszláv szolidaritás, és ennek megfelelően pozitív program mindenféle eshetőségre, de ez sem több, mint a Monarchia kívánatos semle-

45 Die magyarische Turkophilen. Politik, 3. Juni 1876.

46 Kemény i.m. 545. old.

47 Šišić i.m.II. k. 33. old.

gessége.⁴⁸ A horvátokhoz hasonlóan a lengyelek ítéletét is egyéb megfontolások árnyékkolták be. „Törökországot nem lehet megmenteni, ezért a szerbekkel érzünk együtt. Ha azonban Szerbiát Oroszország is támogatja, akkor nem marad más számkra, mint a szigorú semlegesség”⁴⁹ – írta a *Przegląd Polski*. Az eredetileg a felkelők ügyével együttérző lengyelek finom distancírozásában értelemszerűen az is bennefoglaltatott, hogy aktív orosz fellépés esetén majd „szigorú semlegességüket” is feladják.

A magyar politikai közvélemény állásfoglalásaiban is egyre inkább szerepet kap a balkáni probléma orosz vonatkozása. A magyar sajtó és parlament eddig várakozó bizalommal viseltetett a külügyminiszter iránt, és a függetlenségiektől eltekintve az ellen sem emelt szót, hogy Andrássy az orosz kancellárral együttműködve igyekezzék elérni a kívánatos pacifikációt. A berlini memorandumot követő fejlemények, az orosz külpolitika szlavofil beállítottságának erősödése azonban fokozódó nyugtalanságot keltett, és felmerült a gyanú, hogy Oroszország majd olyan útra viszi a Monarchiát, amelyen ennek érdekei mindenképpen károsodást szenvednek. A hangulatváltást mutatja, hogy még a kormánypárti *Hon* hasábjain is helyet kap ez az aggodalom. A lap vezető külpolitikai publicistája, Szathmáry György azt ajánlja, hogy szakítsák el az Oroszországhoz fűződő szövetségi szálakat, és keressenek a Monarchia érdekeinek sokkal inkább megfelelő kapcsolatot. (A cikkíró az osztrák–angol együttműködés kialakítására gondolt, ennek azonban, a berlini memorandum elutasítása után vajmi kevés volt a realitása.) A küszöbön álló háborúval kapcsolatos állásfoglalást is erősen az orosz vonatkozás motiválja: „Óhajtjuk és kívánjuk – mondja a szóban forgó cikk – hogy Monarchiánk megtartsa semlegességét, és semmiféle orosz szövetségi tekintetek által oly lépésre ne ragadtassa magát, mely Törökországnak megnehezítené a harcot.”⁵⁰ A *Pesti Napló* a magyarországi szerbek mozgolódásainak hírére 1848 megismétlődéséről és újabb Vendée-ről ír, a kormány pedig szigorú határozatot léptet életbe a Délvidéken, és Mileticset „államveszélyes izgatások” ürügyén, a képviselői mentelmi jogot is megsértve letartóztatja.⁵¹ A háború várható eredményeivel kapcsolatosan újra előbukkan a régi megfontolás: a Monarchia semmiképpen nem annektálhatja Boszniát és Hercegovinát. A hangsúly azonban a háború első napjaiban, a szerb sikert feltételezve, inkább a délszláv tervek akadályozásának szükségességére esik. „Ahhoz, hogy Szerbia Boszniát, Montenegró Hercegovinát ragadja magához, a mi Monarchiánk is hozzájárulása van – írta Szathmáry György. – Nagyobb szláv államok alakulása délkeleti szomszédságunkban ellenkezik Monarchiánk érdekeivel.”⁵² A nagy délszláv állam megalakulása esetén, ahogy egy másik cikkíró mondja „nemzetiségünk végképp belefulladna az ellenállhatatlan szláv óceánba”, éppen ezért ilyen esetben a Monarchia nem tarthatja meg semlegességét, és szükség esetén még az Oroszország elleni háború kockázatát is vállalnia kell. Nagy délszláv államról egyelőre nem volt szó, és mint tud-

48 Rész i.m. 82. old.

49 A lengyel lapot a *Politik* 1876. augusztus 6-i számában az „Annexionspolitik” c. vezércikk szerzője idézi.

50 A *Hon*, 1876. június 20.

51 Kemény i.m. 547–548. old.

52 A *Hon*, 1876. július 1.

juk, ennek megalakulását a reichstadti megállapodás is kizárta, a kormánypárti *Hon* cikkeinek iránya mindenesetre mutatta, hogy Magyarországon is mennyire halmozódtak a robbanásra vezető feszültségek.

Az osztrák–német véleményformálás közös pályán mozgott a magyarral, de oroszellenességben és törökbarátságban egyelőre még lépéselőnnyel rendelkezett. A *Neue Freie Presse* nemcsak latolgatja, hogy fel kellene bontani az oroszokkal való együttműködést, hanem határozottan állítja is, hogy ez a politika teljesen célját tévesztett: „Hogy az Oroszországgal párhuzamos politika nem sikerült, azt ma már az arra hivatott tényezők is beismerik, és a szerb fejedelem hadüzenete, amely Boszniát és Hercegovinát a jövőre Nagyszerbiája számára igényli, azoknak az utolsó illúzióit látszik összetörni, akik a keleti kérdés békés, Oroszországgal való egyetértésben történő megoldását lehetségesnek tartották.”⁵³ A reichstadti találkozó elé is baljós sejtelmekkel tekint, hogy aztán amikor megjelenik a Monarchia semlegességét kilátásba helyező nyilatkozat, rezignáltan állapítsa meg: „Ezek a kikötések, valljuk csak meg, az orosz kancellár nyilvánvaló sikerét jelentik.”⁵⁴ A semlegességgel természetesen nem értenek egyet, mert mint a *Neue Freie Presse* írja, „egy szomszéd országban folyó felkelés esetén a semlegesség szót egyáltalán nem szabad használni.”⁵⁵ Ebből az értelmezésből kiderül, hogy az osztrák liberálisok Szerbiát nem ismerték el a nemzetközi jog szerinti hadviselő félnek, és azt, hogy Milán hadat üzent a Portának, tulajdonképpen az alattvaló lázadásának, a hercegovinai mintájú felkelés folytatásának tekintették. A háború kilátásaival kapcsolatos szimpátia, méghozzá politikai töltésű szimpátia, egy percre sem lehetett problematikus. A fegyveres cselekmények még éppen csak hogy elindultak, a *Neue Freie Presse* vezércikkben szögezte le: „Ausztia számára életkérdés, hogy Törökország a most kirobbant háborúban győztes maradjon. Ha vereséget szenved, ez a Monarchia számára szünet nélküli déli irányból jövő fenyegetést jelent.”⁵⁶ A balkáni provinciák osztrák annektálásának lehetősége is foglalkoztatja a liberálisok orgánumát, és az eddigi álláspontnak megfelelően élesen szót emel ellene,⁵⁷ hogy aztán az annexiót is, a déli irányú fenyegetést is kiiktató török katonai sikereket örömmel üdvözlje, és tiltakozzon az ellen, hogy a hatalmak Törökországot a győzelem kihasználásában bármilyen módon akadályozzák.⁵⁸

A szerb–török háború kirobbanását a Monarchia nemzetei közül, a magyarországi szerbeket leszámítva, egy sem üdvözölte olyan egyértelmű lelkesedéssel, mint azt a csehek tették. A prágaiak már az év eleje óta biztatták erre Szerbiát, s most, hogy fegyvert ragadott, sikert kívántak neki a délszlávok közötti küldetése sikeres teljesítéséhez. A fokozódó szerb-szimpátia mellett az ugyancsak fokozódó magyarellenesség a cseh megnyilvánulások másik jellemző sajátossága. A *Politik* élesen megrója a magyar kormányt a hazai szerbek ellen foganatosított intézkedések miatt, és a magyar politi-

53 *Neue Freie Presse*, 2. Juli 1876.

54 *Neue Freie Presse*, 12. Juli 1876.

55 *Neue Freie Presse*, 14. Juli 1876.

56 *Neue Freie Presse*, 4. Juli 1876.

57 *Neue Freie Presse*, 30. Juli 1876.

58 *Neue Freie Presse*, 19. August 1876.

kát, amely kívülről elszigetelődést, belülről ostromállapotot eredményezett, lesújtó kritikával illeti.⁵⁹ A magyar külügyminiszter is megkapja megint a magáét, aki szerinte alkalmatlan arra, hogy kiutat találjon a bonyolult helyzetről.⁶⁰ A reichstadti találkozó után azonban érdekes változás következik be a prágai lap állásfoglalásában. A *Politik* cikkírói persze, másokhoz hasonlóan, nem tudhatták, hogy a morvaországi kastélyban Andrassy és Gorcsakov a török örökség felosztásáról állapodott meg, de a kilátásba helyezett neutralításban az általuk régóta reklamált politikai fordulatot vélték felfedezni, és ezt az elégedettség érzésével üdvözölték. „Andrassy gróf az Oroszországgal való megállapodást Reichstadtban célszerűnek találta – írta a lap –, mert Németországra Oroszország ellenében semmi esetre sem lehet számítani, és mert szükségesnek bizonyult, hogy a szlávok kívánságait nagyobb figyelemben részesítsék. Az orosz barátság fennáll tehát még a magyar politika ellenében is, és e tényező ingerenciája (befolyása) nélkül még szilárdabb alapokon nyugodna.”⁶¹ A balkáni válság kirobbanása óta első ízben a prágaiak most bizakodva tekintenek előre, és reménykednek abban, hogy a külügyi vezetés, amely már eddig is engedményekre kényszerült a hazai szlávok iránt, a jövőben valóban ki fogja alakítani a Monarchia szláv külpolitikáját.⁶²

A szerb vereségtől az orosz–török háborúig

A balkáni válság utolsó, a Szumarkov-misszióval kezdődő és a londoni protokollal végződő fázisa, majd az orosz–török háború kirobbanása olyan izgalmat váltott ki a Monarchia nemzetei között, amilyen a dualista rendszer létrehozása óta nem volt még tapasztalható, és a soknemzetiségű birodalom egész történetében is csak az 1848–49-es esztendőik során. Minden nemzeti áramlat sorompóba lépett saját álláspontjának érvényesítéséért, és a szenvedélyek hullámai sokszor a legalitás medréből is kicsaptak. A hivatalos külpolitikai vezetésnek, amely a diplomácia természetéből adódóan elsősorban a hatalmi erővonalak alakulására figyelt, nem kis gondot okozott, hogy a külpolitikai irányvonalat a belső nemzeti kívánságokkal is valamennyire összhangba hozza.

Nincs itt terünk arra, hogy valamennyi nemzeti mozgalom megnyilvánulásait bemutassuk; a kutatások mai állása mellett különben sem léphetnénk fel a teljesség igényével. Célszerűbb ezért, ha csak a legfontosabb áramlatokra fordítjuk figyelmünket, azokra, amelyek a siker esélyével léphettek fel a külpolitika nemzeti orientálásában. Előljáróban azért mégis néhány mozzanat a formájukban sokszor rendhagyó, és tartalmukban különös gesztusokból. Akadt közöttük külső kapcsolatkeresés. Strossmayer, aki egyre inkább szkeptikussá vált a monarchia balkáni lehetőségeit illetően, az orosz kormányhoz fordult egy orosz–vatikáni konkordátum megkötésének indítványával, az-

59 Die Erfolge der magyarischen Politik. Politik, 28. Juni 1876.

60 Am Scheidewege. Politik, 4. Juli 1876.

61 Die magyarische Politik und die österreichisch-russische „Freundschaft“, Politik, 12. Juli 1876.

62 Eine slavische Politik Österreich-Ungarns. Politik, 14. Juli 1876.

zal a céllal, hogy a konkordátummal elfogadhatóvá tegye a cári kormányt a russzofóbiás európai közvélemény előtt.⁶³ A diakovári püspök az angol–orosz összeütközés veszélyétől is tartott, ezért felhasználva régi személyes kapcsolatait, melegen ajánlotta Gladstone-nak a Törökország elleni közös angol–orosz eljárást.⁶⁴ Illegális szervezkedés is előfordult. Potocki, a galíciai konzervatívok vezetője, 1877 januárjában mély aggodalommal a hangjában közölte Novikovval, hogy a Konstantinápolyból származó pénzek hatására már az első ágyúlövésekre forradalmi mozgolódás indulhat Galíciában, amely az orosz határok ellen irányul.⁶⁵ A galíciai lengyelek álláspontjában az orosz–török háború közeledtére gyökeres változás következett be, és a balkáni népek iránt mutatott szimpátia helyébe most az egyértelmű oroszellenesség lépett, mely a törökországi lengyel légio felállításának, illetve az Oroszország elleni lengyel felkelés megindításának tervében csúcsosodott. 1876 nyaratól titkos szervezkedés indul Lembergben, amely az osztrák–orosz háborút, és a független Lengyelország osztrák védnökség alatt történő visszaállítását tételezi.⁶⁶ A próbálkozás persze magán viselte a régi lengyel betegség jegyeit: csak szűk arisztokrata rétegekre terjed ki, de hogy a próbálkozás mögött azért volt társadalmi bázis, az megint csak Potocki információjából derült ki. Az oroszbarát politikus elmondta Novikovnak, hogy az intelligencia és a deklasszált rétegek körében semmit sem várnak jobban, mint a Porta szolgálatában álló lengyel légio megszervezését.⁶⁷ A fokozódó oroszellenesség kormány szinten is kifejezésre jutott, és Ziemiełkowski, az osztrák kormány lengyel tárcanélküli minisztere éppen ezt az időpontot találta a legalkalmasabbnak arra, hogy a minisztertanácson az oroszbarát ukránokat sújtó intézkedések meghozatalát sürgesse.⁶⁸ A nemzeti megnyilvánulások sorában az olyan alkalom is említést érdemel, mint a zágrábi demonstráció 1877 májusában, ahol a katonazenekar éppen Albrecht főherceg jelenlétében intonálta az orosz himnusz hangjait.⁶⁹ Végül a nemzeti vélemények és a hivatalos külpolitika viszonyának szemléltetésére egy különös eset: a szerb Polit Mihály és a horvát Miskatovic 1877 júniusában együtt mondott köszönetet Andrásynak az eddigi „okos és óvatos” politikájáért.⁷⁰

Az 1876 őszen kezdődő és az orosz–török háború kirobbanása következtében egyre sűrűsödő demonstrációk között három irányzat volt a leginkább karakterisztikus, és egyben olyan, amely már a megnyilatkozások formája miatt is politikai jelentőséggel bírt: az oroszbarát cseh, az oroszellenes magyar, és az egyértelmű elkötelezettségtől tartózkodó osztrák–német irányzat. Az a három áramlat tehát, amely eddig is a birodalminak szánt nemzeti külpolitika alapvető típusait reprezentálta, és a legtöbb

63 Šišić i.m. II. k. 49–64. old.

64 Seton-Watson, Robert William: Die südslawische Frage im Habsburgerreich. Berlin 1913. 597. old.

65 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 7/19 Janvier 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

66 Feldman, Wilhelm: Geschichte der politischen Ideen im Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). Neudruck der Ausgabe 1917. Osnabrück 1964. 254–259. old.

67 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 19 juin/1 juillet 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

68 Klarsfeld, Laura: Dr. Florian Ziemiełkowski. Eine geschichtliche Monographie. Diss. Wien 1925. 107–109. old.

69 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 4/16 mai 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

70 Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Bp. 1977. XI. k. 293., 294., ill. 296. old.

eséllyel rendelkezett ahhoz, hogy véleményét a legfelsőbb szintű döntések alkalmával figyelembe vegyék. Permanens véleménynyilvánításról, úgy is mondhatnánk: állandó politikai presszióról volt szó ebben a csaknem háromnegyed évig tartó időszakban, az ellentétes tartalmú mozgalmak azonban nem egyszerre, nem ugyanabban az időben kulmináltak. Az osztrák–német állásfoglalás 1876 őszén, a háborús kilátások alkalmával mutatkozott a leghangsúlyosabbnak, a cseh politikai demonstráció az orosz–török háború kirobbanásakor volt a leghevesebb, a magyar pedig akkor, amikor az orosz hadsereg a Balkánon az első katonai sikereit aratta.

Az osztrák liberális párt, amint az eddigiekből is kiderült, végig feszült figyelemmel kísérte a balkáni fejleményeket, és nem csinált titkot belőle, hogy rosszallja a Ballhausplatz diplomáciai vonalvezetését. A *Neue Freie Presse* hasábjain nem találkozott tetszéssel Andrassy „árnyalt törökbarátsága”, és a delegáció ülésén 1876 tavaszán is sok kritika érte a török integritást nem kellő eréllyel védelmező politikát. Ezek a megnyilatkozások azonban a szokványos keretben, többnyire az alkalom adta lehetőséggel élve hangoztak el, és az osztrák liberális párt egészében véve tartózkodott az ellenzéki színezetű politikai akcióktól. A változás 1876 október–novemberében, a Szumarkov-misszió következtében előállott helyzetben következett be, amikor úgy tűnt, hogy a további tartózkodással egy, a Balkán felosztására irányuló osztrák–orosz szövetség zavartalan kialakulását kockáztatják. Nem volt reális ez a veszély, hiszen Szumarkov majdnem hogy üres táskával tért vissza Pétervárra, a jelek azonban túlságosan nyugtalanítóak voltak ahhoz, hogy a liberális párt ne vesse latba befolyását az osztrák–német nemzeti elvárásokkal egyező külpolitika kialakítása céljából.

A liberális párt szócsöve rögtön az orosz különmegbízott megérkezése után riadót fújt: „Oroszország nem elégszik meg azzal, hogy a többi hatalom véleményével ellentétben Bosznia, Hercegovina, Szerbia és Bulgária elszakítását követelje a török birodalomtól, hanem feltételezi, hogy Ausztria ennél a rabló osztozkodásnál segédkezik neki, és azzal fenyeget, hogy egyedül hajtja azt végre, ha kormányunk a közös üzletet visszautasítja. Ez annak a küldetésnek a magja, amelyet Szumarkov tábornoknak teljesítenie kell.”⁷¹ A lap hasábjain a Monarchia kíváncsian magatartásának körvonalazása is helyet kap: „Ausztriának és vele a diplomáciában együttműködő hatalmaknak az a feladata most is, hogy ha még lehet, megmentsék a békét. Ha az erre irányuló törekvések nem sikerülnének, akkor a Monarchia körülményeire és az európai helyzet tisztázatlanságára való tekintettel azt tartjuk hazafias kötelességünknek, hogy az orosz–török háború lokalizálását minden lehető energiával elérjük. Semmi háború, semmi okkupáció, ez legyen mindenekelőtt a jelszavunk.”⁷² Giskra, a párt egyik vezető személyisége október 12-én, a brünni választópolgárok előtt tartott beszédében ugyanezt hangsúlyozta: „Az osztrák államférfiak legfőbb kötelességének tartom arról gondoskodni, hogy Ausztria ne sodródjon bele az Oroszország és Törökország közötti háborúba, hogy beavatkozásunkra, ha arra szükség mutatkozik, csak Európa megbiza-

71 *Neue Freie Presse*, 1. Oktober 1876.

72 *Neue Freie Presse*, 3. Oktober 1876.

tása alapján kerülhessen sor, de ez a beavatkozás semmi esetre se irányuljon Bosznia és Hercegovina okkupációjára vagy annexiójára.”⁷³

A szórványos és elszigetelt, de nagyon határozott irányú megnyilvánulások jelzik, hogy a liberális párt köreiben az eddigiektől eltérő politikai megnyilatkozás van készülben. Október 20-án az Alkotmánypárt frakcióiban a külpolitikai kérdések megvitatása kerül napirendre, és olyan döntés születik, hogy a párt álláspontját a kormány tudomására kell hozni.⁷⁴ A kormánypártról lévén szó, ennek az lett volna a leginkább kézenfekvő módja, ha a párt nevében kormányzó osztrák miniszterelnök megjelenik a parlamenti frakciók ülésén, meghallgatja az észrevételeket, és megadja a szükséges felvilágosítást. A közösügyes alkotmányosság viszonyai között ezt az eljárást a liberális párt azonban nem találta kielégítőnek, és véleményének nagyobb és főként nyilvános fórumon szándékozott kifejezést adni. Így az a szokványos parlamenti viszonyok között elképzelhetetlen helyzet állt elő, hogy a párt a mindenkori ellenzék eljárási formáját választotta: a saját kormányához intézendő interpelláció mellett döntött. Nem első eset volt ez persze a ciszlajtán országgrészben (Magyarországon soha nem fordult ilyen elő), de a feszült nemzetközi légkörben a határozatot csak úgy lehetett értelmezni, mint a kormánnyal szemben kezdeményezett politikai demonstrációt.

A száztizenöt képviselő, a liberális párt parlamenti képviselőinek kétharmada által aláírt interpelláció benyújtására október 21-én került sor. A három pontból álló interpelláció bevezető, illetve zárórésze az osztrák kormánynak a külügyek vezetésére gyakorolt befolyásáról kért információt, érdembeli része pedig így szólt: „Úgy gyakorolta-e a császári kormány ezt a befolyást, hogy a keleti zavargások alkalmából esetleg kitörő háborúban megőrizze a békét Ausztria-Magyarország számára, és hogy különösen az idegen területek megszerzésére irányuló minden törekvést megakadályozzanak”?⁷⁵ A két neuralgikus pont, a háború és az annexió tehát az interpelláció tárgya, és jóllehet a dolog természeténél fogva a mondat kérdőjellel zárult, egy percig sem lehetett vitás, hogy a kérdés egyben állásfoglalás, hangsúlyos felkiáltójellel a végén. A kormány nevében Auersperg miniszterelnök október 27-én válaszolt. Igyekezett megnyugtatólag hatni: hangsúlyozta, hogy a kormány megkapta a szükséges felvilágosításokat a közös külügyminisztertől, annak programjával egyetértett, éppen ezért a tényleges befolyásolásra nem talált indokot. Az érdembeli kérdések közül az elsőről megszorítással bár, de világosan beszélt: „a külügyminiszter a császári kormánnyal egyetértésben az interpellációban érintett eshetőségekkel szemben is elsősorban a béke megtartására törekszik”, de ezeket a törekvéseket természetesen korlátozza az a kötelesség, hogy „a Monarchia biztonságát és érdekeit minden körülmények között és minden irányban erélyesen óvjuk.” A második kérdésre adott válaszából erősen kiértékelte a feltételes mód: „A Monarchia politikája mindenekelőtt a béke megtartására irányul, ami által az idegen terület megszerzésére irányuló törekvés magától kizárt.” Ebben értelemszerűen bennefoglaltatott, hogy háború, és a vele együtt járó területi

⁷³ Rogge i.m. II. k. 212. old.

⁷⁴ Zachar József: Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Bp. 1981. 230. old.

⁷⁵ Zachar i.m. 231. old.

változások esetén (ahogy arról Reichstadtban megállapodtak) az „idegen terület megszerzésére irányuló törekvés” egyáltalán nem kizárt. Nem csak erre a passzusra vonatkozott, de ezt is aláhúzta a kormányfői válasz utolsó mondata: „A külügyminiszter úr eltökélte magát, hogy sem harcias természetű megnyilatkozások, sem olyan véleménynyilvánítások révén, amelyek esetleg a Monarchia erejének és tekintélyének ártanának, nem hagyja magát az eddig követett iránytól eltéríteni.”⁷⁶

A miniszterelnök válaszában utolsó mondata, amelyet ráadásul emelt hangon, katonás tónusban olvasott fel, nagy konsternációt keltett a liberális képviselők padsoraiban. Úgy érezték, hogy a kormány képviselői mivoltukban inzultálja őket, amikor parlamentáris formában kifejezésre juttatott aggodalmaikra ilyen sértő módon reagál. A felháborodás olyan heves volt, hogy a miniszterelnök is jónak látta visszavonulót fúvatni, és néhány nap múlva a parlament előtt kijelenteni, hogy a megnyilatkozások és véleménynyilvánítások alatt nem az interpellációt, hanem az utcai megmozdulásokat értette.⁷⁷ Kiderült azonban, hogy nem csak a formákról volt szó: a liberális párt a válasz tartalmi részét sem találta kielégítőnek. A párt frakcióülésén döntés született, hogy a miniszterelnöki válasz fölött nem térnek napirendre, és az álláspont akkor sem változott meg, amikor a kormányfő a helyesbítő nyilatkozat megtételére késznek mutatkozott. Így az a különös helyzet állt elő, hogy miután a kormánypárt a parlamenti szokásoktól eltérő módon saját kormányát interpellálta, most az ugyancsak illendő egyszerű tudomásulvétel helyett parlamenti vitát kezdeményezett a miniszterelnöki válasz fölött. Az eljárást az sem magyarázza, hogy közben a jobboldali képviselők is interpelláltak, és a liberálisoknak ehhez is volt némi megjegyezni valójuk. A pártnak a kormánnyal és a külügyminiszterrel szemben volt külön véleménye, és a parlamenti vita ennek az eltérő véleménynek az ismételt demonstrálására szolgált.

A november 4-én kezdődő, és négy napon át tartó vitában a balkáni kérdés valamennyi összefüggése szőnyegre került. A felszólaló képviselők érintették a reformjegyzéket, a három császár szövetségét, a német politika magatartását, a régebbi és közelebbi múltat éppúgy, mint a jelent és a jövőt, úgy hogy a parlamenti jegyzőkönyvek mai olvasójának könnyen olyan benyomása támad, hogy nem is politikusok, hanem doktorok vitatkoztak. A fő politikai vonal azonban az intellektuális teljesítmények és szónoki bravúrok mögött is kitapintható: egy kivételével valamennyi liberális képviselő az orosz szövetség és az annexió ellen beszélt. „Kijelentem, hogy az annexió gondolata a miniszterek bizalmas kijelentéseiben is árulkodó módon megjelenik.”⁷⁸ A képviselő kötelességének tartotta, hogy szembehelyezkedjen ezzel az annexiós áramlattal. Argumentációjában pénzügyi, kulturális és történeti szempontok szerepeltek, de még az a gondolat is, hogy Ausztriának semmi félnivalója nincs a délkeleti határok mentén végbemenő államalakulástól. Az orosz szövetség lehetőségét először Göllnerich érintette, és kifejezte reményét, hogy „Ausztria nem veti magát egy kalandor politika karjaiba.” Kuranda, a leghatásosabb szónok a három császár szövetségének

⁷⁶ Zachar i.m. 231. old.

⁷⁷ Zachar i.m. 232. old.

⁷⁸ Österreichischer Reichsrat. Neue Freie Presse, 5. November 1876. – A további, számozás nélküli idézetek ugyaninnen származnak.

hosszas kritizálása után ugyancsak ide konkludált: „Megállapodás Oroszországgal? Örömmel, ha ez a béke megmentését szolgálja, és ha Oroszország nem tesz olyan lépést, amely érdekeinket veszélyezteti. De soha olyan megállapodást Oroszországgal, amely Törökország felosztására irányul.” Sok érvet hozott fel az ilyen együttműködés ellen, köztük nagy hangsúllyal Ausztria nemzetközi hivatását: „Azt gondolom, egész Európa tudja, hogy tulajdonképpeni feladatunk abban áll, hogy Oroszországot határainkon feltartóztassuk; egész Európa tudja, hogyha hatalmunk, szövetségesünk és hadseregünk lenne, akkor nem Oroszországgal együtt, hanem Oroszország ellen masíroznánk. És most hirtelen kart karba öltve látnak bennünket Oroszországgal!” Plener volt az egyetlen alkotmánypárti képviselő, aki „birodalmi szempontokat” érvényesített felszólalásában, és az aktív balkáni politikát mind gazdasági, mind hatalmi megfontolások alapján szükségesnek ítélte, de fejtegetései teljesen visszhang nélkül maradtak ebben az annexió ellen hangolt közegben. Hohenwart felszólalása már annál nagyobb visszhangot keltett. Az egykori miniszterelnök Szavoyai Jenő és Laudon emlékének megidézésével sürgette az újabb balkáni kultúrmissziót, és fölényes kézlegynetéssel utasította el a „békét mindenáron” alkotmánypárti jelszót. Nem akarunk mindenáron békét, és Ausztriának nincs semmiféle balkáni küldetése, hangoztatta ezután minden szónok, és a tiltakozás csak fokozódott, amikor a cseh-morva Fanderlik, a szlovén Vosnjak és a tiroli Greuter újabb érveket hozott elő Hohenwart tézise mellett. Menger kijelentette, hogy „a jelenlegi körülmények között a béke fenntartása Ausztria érdekeivel és becsületével egyaránt egyezik”, Fux pedig Pogogyin és Danilevszkij nevének említésével igyekezett lehűteni az orosz szövetség híveit. Még Bismarck egy kijelentése is érv volt a béke mellett, hogy ti. csak a nemzeti érdek komoly veszélyeztetése esetén lehet háborút viselni, úgyszintén a magyarországi hangulat, amely az orosz szövetség esetén polgárháborús robbanást idézhet elő. Herbst, az Alkotmánypárt vezérszónoka a kormánynak és az ellenzéknek egyszerre adresszált gúnyos kérdésfeltevéssel zárta a vitát: „Miben is állana az akció tulajdonképpen? Talán a mozgósításban, mint 1854-ben, amely nagyobb veszteséggel járt, mint az újabb időben viselt háborúink bármelyike, és európai elszigeteltségünket, valamennyi hatalommal való ellenséges viszonyunkat eredményezte? Vagy talán abban, hogy az akcióra készülő hatalom iránti bizalmatlanságból vele együtt bemasírozunk Törökországba, ahogy ezt 1864-ben másutt tettük, hogy aztán valamit annektáljunk? Vagy az azonnali háborúban, szövetségesek nélkül a szövetkezett hatalmak ellen, ahogy 1859-ben és 1866-ban tettük? Vagy pedig, és ez már élesebben hangzik, olyan háborúban, amely a trónfosztott fejedelmek restaurálására, vagy nem tudni milyen irányú hódítására irányul?”

A vita egészében és Herbst zárószava különösképp jelezte, hogy az Alkotmánypárt sem az orosz szövetséget, sem az annexiót nem kívánja, és a politikát, amely erre irányul, a leghatározottabban ellenzi. A prágai *Politik*, amikor a vitát elemezve megállapította, hogy az alkotmányhűek Ausztria teljes passzivitását óhajtják a keleti kérdés megoldásánál,⁷⁹ a lényegre tapintott, de csak az érem egyik oldalát érzékelte. A liberálisok ennek a passzivitásnak nagyon is határozott politikai tartalmat tulajdonítottak.

⁷⁹ Zur orientalische Debatte. Politik, 9. November 1876.

Novikov, az osztrák viszonyok jószemű megfigyelője a vita után joggal állapította meg, hogy az osztrák–orosz katonai szövetség megkötésének lehetőségei rosszabbak, mint korábban voltak, és a külügyminiszternek nehéz lesz tartani egy olyan irányvonalat, amely ennyire ütközik a politikai áramlatokkal.⁸⁰ Olyan passzivitást akartak tehát a liberálisok, amely az Oroszországgal való mindenfajta együttműködést kizárja. Ebben az óhajtott passzivitásban persze az is benne foglaltatott, hogy az osztrák–németek az Oroszországgal való konfliktust, a cári hatalommal való fegyveres összeütközést is kerülni akarták. A keleti kérdés parlamenti vitáján felmerült ugyan az ilyen konfliktus lehetősége, de most is úgy foglaltak vele szemben állást, mint ahogy legutóbb, 1870 őszén tették: csak a Monarchia veszélyeztetése esetén akarták a kardot kihúzni a hüvelyből. „Az Oroszországgal való háború Ausztria romlását vonná maga után, a politika, amely ezt célozza, egyenesen kalandorpolitika lenne”⁸¹ – hangzott el a parlamenti vita alkalmával. Ha a külügyminiszter figyelt, észre vehette, hogy a liberális párt ebben a vonatkozásban is korlátozni akarja a kormány mozgásszabadságát. 1876 őszén azonban nem az orosz háború volt napirenden, hanem a párt ítélete szerint az orosz szövetség, a nagy politikai demonstráció ezért ennek a lehetőségnek a kiküszöbölésére irányult.

Az 1876 őszi politikai tüntetés, a „se háború, se annexió” jelszava koncentrált formában prezentálta az osztrák–német külpolitika negatív sajátosságait: a szuverenitástudat hiányából fakadó óvatosságot, és a véleményformálást erősen befolyásoló belpolitikai meghatározottságot. Mindezek ellenére nem volt vitás, hogy az osztrák liberálisok birodalmi kategóriákban gondolkoznak, és jóllehet alapján véve ellenzéki pozíciót foglalnak el, nemzeti érdekeiket a birodalmi külpolitika megfelelő orientálásával akarják érvényesíteni. Ezekben a kritikus hónapokban a cseh vélemény közelebb állt a birodalmi irányvonalhoz, mint az osztrák–német álláspont, az ugyancsak kulmináció felé tartó cseh törekvések birodalmi színezte mégis egyre inkább halványodott.

A cseh megnyilvánulásokban a keleti válság kezdetétől sajátos kettősség mutatkozott: a birodalmi tartalmat nélkülöző szláv szolidaritás éppúgy érzékelhető volt bennük, mint a Monarchia szláv külpolitikájának kialakítására irányuló határozott törekvés. Az első időszakban inkább a szláv szolidaritás volt hangsúlyosabb, később, különösen a reichstadi megállapodás után az ausztro-szláv külpolitikai tendencia mutatkozott erősebbnek. Volt alkalmunk látni, hogy a vezető prágai sajtóorgánum elégedetten nyugtázta az osztrák külpolitika külső jelekben is mutatkozó oroszbarát fordulatát. 1876 őszén, amikor Prágában is úgy látták, hogy az Oroszországgal való fegyveres szövetség, vagy az Oroszországgal való konfliktus alternatívája merült fel, egészen egyértelműen foglaltak állást. A *Politik* vezércikke így írt a Szumarkov-misszió alkalmával: „Ausztria most kényszerhelyzetbe került, hogy végre világosan színt valljon, és ez a színvallás emberi előrelátást szerint nem történhet a magyarok kívánta értelmében. Bécsben minden biztonnyal rendelkeznek annyi belátással, hogy nem zúdítják a Monarchiára azt a beláthatatlan veszedelmet, amelyet a Németország által

80 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 28 octobre/9 novembre 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii. gy. 127.

81 Österreichischer Reichsrat. Neue Freie Presse, 5. November 1876. Menger felszólalása.

támogatott Oroszországgal való szakítás jelent, márpedig minden kétséget kizáróan ez történne, ha a magyarok kívánságainak megfelelően Törökország támogatása mellett döntenének. Ha Ausztria, amint most ez minden jel szerint fenn is áll, szigorú választás elé kerül, hogy Törökországgal együtt meneteljen és esetleg Oroszország ellen forduljon, vagy pedig Oroszországgal menjen együtt Törökország ellen, akkor az egészséges emberi ész feltételezése szerint csak az utóbbi eshetőség mellett dönthet.⁸² Az a lehetőség, hogy a Monarchia Oroszország ellen forduljon, mint tudjuk, valójában nem állott fenn, és ezt az eshetőséget a döntésre hivatott körökben még csak nem is mérlegelték. A Törökország elleni közös fellépés azonban valóban felmerült, és az orosz megbízott pontosan ezzel az ajánlattal érkezett Bécsbe. A prágaiak aligha kaphattak ugyan pontos információt a küldetés tartalmáról, de a külső jelek alapján történő elemzésük helyesnek bizonyult. Az álláspont pedig, amelyet a prágai lap kifejezésre juttatott, az ausztro-szláv külpolitika igazi inkarnációja volt: a szláv Oroszország és a szláv kívánságokat méltányoló Ausztria viseljen közös háborút a szlávokat elnyomó Törökország ellen. A csehek az évek óta folytatott absztinencia következtében nem rendezhettek az osztrákokéhoz hasonló demonstrációt a Reichsrat-ban, de a Fanderlik cseh-morva képviselő által október 19-én benyújtott interpelláció, amely a döntés alkalmával „az ausztriai szlávok jogos érzelmeinek” figyelembevételét reklamáta,⁸³ végeredményben ugyanide konkludált, és a törvényhozás szintjén is jelezte a cseh elvárásokat.

Az 1876 őszen határozott birodalmi jellegűnek mutakozó és a Monarchia külpolitikájának orientálására törekvő cseh állásfoglalásokban azonban a továbbiakban nem mutakozott olyan állhatatosság, mint amilyen az osztrák-németeknél volt tapasztalható. Megint előbukkant az a fajta szláv szolidaritás, amely nem harmonizált semmiféle birodalmi érdekekkel. A *Politik* így írt akkor, amikor Oroszország ultimátumot intézett Törökországhoz: „A szláv világ Oroszországnak a balkáni szláv testvérek felszabadításáért vívott harcára a legmelegebb rokonszenvvel és emelkedett önérzettel tekint, és csak annyit kíván, hogy Oroszország ne csak diplomatizáljon, hanem cselekedjen is, mert senkinek nem áll hatalmában, hogy útját keresztezze.”⁸⁴ Csernajevet, a szerb harctéren kevés babért aratott orosz tábornokot Prágában a győztes hadvezérnek kijáró lelkesedéssel ünneplik, és a *Politik* valóságos glóriát fon az általános szláv ügy harcosának homloka köré: „A cseh nép Csernajejben az igazi szláv szívvel megáldott férfit és a tettek emberét ünnepli. Annak az Oroszországban mutakozó nemzeti és politikai áramlatnak a képviselőjét, amely valamennyi szláv nép közös érdekeinek öntudatát magasan tartja, egy nemzeti misszióval rendelkező Oroszországot, amelyre a szláv népek reménnyel és bizakodással tekintenek, és amelytől azt várják, hogy a jövő, mégpedig az egészen közeli jövő Oroszországa lesz.”⁸⁵ Ez a nagy oroszbarátság is lanyhulni látszik azonban akkor, amikor a konstantinápolyi konferencia megint a balkáni válság diplomáciai rendezésének lehetőségét veti fel. „Halva született

82 Zwangslagen. *Politik*, 3. Oktober 1876.

83 Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich 1848–1902*. Leipzig 1903. II. k. 420. old.

84 Das Ultimatum. *Politik*, 3. November 1876.

85 Der Empfang Cernajev's in Prag. *Politik*, 13. Januar 1877.

konfrenzia”⁸⁶ – ez a vezércikk címe, amelyben a prágai lap az újabb pétervári diplomáciai kezdeményezéssel foglalkozik, és nem leplezi csalódását, hogy Oroszország mégis vonakodik vállalni a ráháruló történelmi küldetést. Egyetlen következetes mozzanatuk van csupán a prágai állásfoglalásoknak: mindig megtrójk és elítélik a magyarországi törökbarát megnyilvánulásokat. A csapongás és kapkodás végül teljes dezorientáltságba torkollik, olyannyira, hogy az eddig hirdetett politika, az osztrák–orosz együttműködés hasznosságát is kétségbe vonják. A *Politik*, miután áttekinti az osztrák–orosz együttműködés korábbi ausztriai következményeit, egészen különös következtetésre jut: „A szlávok mindig is áldozatai az osztrák–orosz szövetségnek. Ezzel szemben helyzetük olyan mértékben javul, ahogy a két császári hatalom közötti szakítás valószínűsége növekszik. Oroszország ebben az esetben ugyanis rászorul arra, hogy a szlávok rokonszenvét keresse, Ausztria pedig, ha nem akar rosszat saját magának, mindent elkövet, hogy szláv népei hozzájussanak az őket megillető jogokhoz. Nem hangzik ezért paradoxonnak, ha azt állítjuk, hogy a cseh korona napja az orosz–osztrák háború előestéjén virrad fel, nem pedig akkor, ha Bécs és Pétervár között a Porta, vagy bárki más ellen irányuló szövetségi szerződést aláírják.”⁸⁷

Végig nem gondolt eszmefuttatás ez, hiszen kísértetiesen egybecseng azzal, ami miatt a magyarokkal állandóan perlekedtek, és nem számol azzal, hogy osztrák–orosz konfliktus esetén az államhatalom esetleg éppen nem a szláv lakosság kedvét fogja keresni. (Az első világháború alatt a hadseregőparancsnokság tevékenysége majd bizonyítani fogja, hogy mennyire tévesek az ilyen feltételezések.) Hogy a *Politik* cikkírója sem gondolta egészen komolyan ezt az „annál jobb, minél rosszabb” teóriát, kitűnik abból, hogy a lap azért továbbra is óvta Ausztriát az Oroszországgal való összeütközéstől. Mindenesetre ez a dezorientáltság, a hatalmi politika iránti bizalmatlanság okozhatta, hogy amikor a csehek nagyszabású politikai demonstrációjára sor került, annak nem a Monarchia, nem is a hivatalos Oroszország, hanem a moszkvai szláv komité volt a címzettje. Rieger 1877. május 29-én a cseh Landtag-képviselők nevében üzenetet küldött Aksakovnak, a moszkvai szláv komité elnökének. Az üzenetben egyebek mellett ez állt: „Lehetséges lenne, hogy a cseh nép ebből az alkalomból ne kívánja teljes szívből az orosz fegyverek győzelmét? Önök a jogért, a szabadságért, a hitért, az emberiségért és a családi tisztességért harcolnak, azokért az eszmékért, amelyeket jó ideje nem tart már tiszteletben a keresztény Európa. Ebben a szent háborúban az oroszok dicsősége egyben a mi dicsőségünk is, a büszkeség és az önértet bennünket is eltölt. Testvéreink vére itt testvéreinkért fog folyni. Örölnünk kell, hogy a hatalmas szláv nép a gyenge szláv népek támogatásával kivívja az egész szláv népcsalád elismerését, szeretetét és soha el nem múló háláját, mert az érdem az egyik, az elismerés a másik oldalról megerősíti közöttünk a kölcsönös jóakarát kötelékét.”⁸⁸

86 Die Konferenz. Politik, 21. Januar 1877.

87 Die Vorteile eines österreichisch-russischen Einverständnisses. Politik, 24. Februar 1877.

88 Dem Präsidenten des slavischen Komité in Moskau Herrn Ivan Sergejevits Aksakov wurde Namens der böhmischen Abgeordneten die folgende, an die slavische Komité in Russland gerichtete Adresse übersendet. Politik, 29. Mai 1877.

A szláv komiténak küldött üzenet kedvezőtlen visszhangot váltott ki a Monarchiában: az osztrák és a magyar sajtó hazaárulást kiáltott. A felháborodás persze inkább a formának szólt, annak, hogy a cseh képviselők a nyilvánvalóan osztrákellenes komitéval léptek kapcsolatba. Tartalmilag a nyilatkozat nem több, mint a szláv szolidaritás határozott igénlése, és a dagályos mondatok mögött nem igen rajzolódott ki a politikai cselekvés iránya. Azt kell gondolni, hogy a csehek a nagy deklarációs hajlandóság ellenére sem tudták pontosan, mit is akarnak. Novikovnak most is, mint mindig, nagyon határozott és nagyon elmarasztaló véleménye volt. Azt írta, hogy a cseheknek semmi közösségük nincs a Kelet újjászervezésére indított orosz vállalkozással, és csak azzal törődnek, hogy kihasználják az orosz sikereket a Monarchián belüli szláv szupremácia megteremtésére.⁸⁹ De hát a jól informált bécsi orosz nagykövet sem ismerte a csehek igazi szándékát. Bármi volt is ez a szándék, a szláv szolidaritás érdekében kifejtett politikai demonstráció közvetlen hatása abban jelentkezett, hogy a Monarchiát visszafogta a lehetséges oroszellenes vállalkozástól. Kihatásában a cseh álláspont tehát bizonyos felületen érintkezett a passzivitás irányába mutató osztrák véleménnyel, de míg az utóbbinak oroszellenes tartalma volt, a szláv szolidaritásban összefutó cseh törekvések szándékkal vagy szándék nélkül a birodalmi külpolitika oroszbarát tendenciáit erősítették.

Meglepő és nehezen értelmezhető jelenség a cseh külpolitikai állásfoglalások következetlensége, de azért nem példa nélkül álló eset a birodalmi külpolitika és a nemzeti törekvések kapcsolatának történetében. Annakidején, még a német egység kialakulásának időszakában a magyar álláspont is hasonlóképpen következetlen volt: először veszedelemnek tartotta a porosz térnyerést, végül pedig beismerte, hogy a dualizmus tulajdonképpen a kisméret egységnek köszönhető. A magyar külpolitika csak egy dologban volt biztos: abban, hogy fél az orosz terjeszkedéstől, más területen azonban nem mindig ismerte fel saját érdekeit. A cseh ingadozás kulcsa is talán ott keresendő, hogy végeredményben a nemzeti külpolitikai program szemszögéből nézve másodrangú kérdésben kellett állást foglalniuk. A csehek számára a német veszedelem volt és maradt az elsődleges, az orosz orientáció nem önmagáért való volt, hanem ennek elhárítását célozta, a balkáni alakulás az alapvető kérdéssel pedig csak nagyon távoliösszefüggésben állott. A német kérdésben soha nem fordult elő félreértés, az érdekek félreismerése. Rieger, aki a szláv komitéhoz küldött levelével egészen pánszláv vizekre evezett, megvallotta Novikovnak, hogy nincsenek illúziói hazája sorsát illetően a Monarchia felbomlása esetén. Csehország ebben az esetben Németország zsákmánya lenne, és ha egyszer elnyelné, nem kapná vissza többé függetlenségét.⁹⁰ Azt lehet tehát mondani, hogy mivel a németfélelem iránytűje nem volt alkalmazható a keleti kérdésben, a másodlagos megfontolásoktól vezettetett cseh külpolitika szinte törvényszerűen bonyolódott bele az önellentmondó állásfoglalásokba.

89 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 8/20 octobre 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 114.

90 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 8/20 octobre 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 114.

A magyar külpolitikai állásfoglalásokban nem volt tapasztalható a csehekéhez hasonlítható ingadozás és következetlenség. Jóllehet a liberális doktrínák kezdetben még motiválták a véleményformálást, a magyar politikai közvélemény hamar rádöbbsent, hogy a keleti kérdés tulajdonképpen orosz kérdés, és ebben a tekintetben nem volt helye semmiféle vaglyagosságnak vagy feltételes módnak. Nem lehetett kétséges, hogy a magyar politikai közvélemény, ha egyszer mozgásba jön, a hagyományos extremitást juttatja majd kifejezésre.

A magyar állásfoglalások a balkáni válság kezdetétől bizonyos mértékletességet mutattak: a parlament és a delegáció, ha nem is nagy lelkesedéssel, de támogatta Andrássyt, és a kritika csak az ellenzéki interpellációkban és a sajtóban mutatkozott. 1876 őszén azonban vége szakadt ennek a „treuga Dei-nek”, és a magyar külügyminiszter politikájával szemben éppen Magyarországon jelentkezett a lehangosabb és a leglátványosabb ellenzék. A szembenállás sajátos formájáról volt itt szó: a függetlenségi párt és az egyetemi ifjúság állt a mozgalom előterében, a szabadelvű párt formálisan lojális maradt, de tulajdonképpen a transzmisszió szerepét vállalta a tömegmozgalom és a kormány között, a magyar kormány pedig, jóllehet kifelé mindig mérséklőleg hatott, végeredményben a tömeghangulat szócsöve lett Bécs irányába.

A magyar főváros már nyár óta feszült légkörben élt, és az első szikra akkor pattant ki, amikor Abdul Kerim döntő csatát nyert a Morava mentén, és úgy tűnt, hogy elérkezik a megnyugvást hozó végleges török győzelem. Október 22-én a magyar egyetemisták deputációja azzal a kéréssel kereste fel a miniszterelnököt, hogy engedélyezzen egy, a török konzul tiszteletére rendezendő fáklyás felvonulást. Tisza Kálmán nyugalomra intette a fiatalokat, de a tervezett felvonulást a rendeletekre való hivatkozással nem tilthatta be. A fáklyás menetre ugyan nem került sor, mert Sermend effendi diplomáciai megfontolásokból maga tanácsolta a fiataloknak, hogy álljanak el tervüktől, de a Törökország iránt mutatkozó szimpátiákat nem lehetett féken tartani. Október 25-én, 26-án másfélezer ember kiáltozta a főútvonalakon a törökbarát és kormányellenes jelszavakat, november másodikán pedig ezres tömeg koszorúzta meg Gül Baba síremlékét.⁹¹ A demonstráció Bécsben nagy megdöbbenést keltett, hiszen jó ideje elszoktak már attól, hogy az utca is beleszól a politikába. „1848 is az egyetemisták tüntetésével kezdődött”,⁹² – mondotta aggodalmasan az uralkodó, és rögtön erélyes intézkedéseket sürgetett. Pétervár is felfigyelt arra, ami Pesten történt. „A pesti egyetemi fiatalság sajnálatos demonstrációk sorozatával nyilvánította ki szimpátiáit a török ügy iránt.” – jelentette Novikov. „Becsületére válik keresztény érzelmeiknek”⁹³ – írta a cár gúnyosan a jelentés margójára, jelét adva megjegyzésével anakronisztikus gondolkodásmódjának, de egyben a pesti fiatalok iránti ellenszenvének. A tüntetések hatása a november közepén újra összeült parlament üléstermében is érződött. Helfy Ignác interpellációt intézett a kormányhoz a cár nevezetes moszkvai beszédének ügyé-

91 Rogge i. m. II. k. 233–236. old.

92 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 18/30 octobre 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii. 1876. gy. 127.

93 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 11/23 octobre 1876. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii. 1876. gy. 127.

ben, Simonyi Ernő pedig azt indítványozta, hogy a képviselőház nyilvánítson véleményt a külügyminiszternek a balkáni válság kezdete óta folytatott politikájáról.⁹⁴ Az indítvány nyilvánvalóan azt célozta, hogy a magyar képviselőházban is sor kerüljön a nagy keleti vita megrendezésére, és így a parlament és az utca együtt gyakoroljon nyomást a kíváncsúnak tartott külpolitikai irányvonal kialakítása érdekében.

Az egyetemisták akciója a tömeghangulat spontán kifejeződésének látszott, és a parlamenti fellépés sem többnek, mint a korábban megkezdett interpellációs kampány folytatásának. Valójában a függetlenségi párt átgondolt és céltudatos manifesztációjáról volt szó mindkét esetben, egy formájában is, tartalmában is tervszerű tömegmozgalmról. Kossuth Lajos, a párt emigrációban élő vezetője, akinek minden szavát rögtön leköszölte az *Egyetértés*, világos formulázását adta e politikai stratégiának. „Ilyen nyilatkozatoknak – írta Simonyi fenti indítványára utalva – kétségkívül megvan a maguk fontossága. Hanem azt sajnálom, hogy a 'megbeszlés' e példája nem fogott a miniszteriális többség padjain. – Bámulatós politikai tapintatlanságot követtek el hallgatásukkal. Hiszen nem a kormány külpolitikájának bírálata, hanem az ország közvéleményének tolmácsolása forgott szóban, hát ugyan miként mulaszthatták el az alkalmat, hogy pártkülönbőség nélküli egyöntetűségüket adva a nemzeti érzelmek tolmácsolásának, erős oszlopot állítsanak a külügyminiszter háta mögé, melyre az úgy az európai hatalmak értekezletein, mint ama bizonyos extraconstitutionalis befolyásokkal szemben támaszkodhassék is, és szükség esetén hivatkozhatték is, valahányszor oly iránylatokkal találkozik – amint bizony, nagyon is találkozik, – amelyek hazánk és a vele ez ügyben tökéletesen szolidáris érdekű monarchiának (hogy báró Sennyey szavaival éljek) 'létfogát és szívverének szálait szétrepesztéssel fenyegetik.'”⁹⁵ A függetlenségi párt tehát ebben az esetben, Kossuth értelmezése szerint, a nemzet szócsöve volt a hallgatásba burkolózó kormánypárt helyett, és a nemzet nevében ő állított „erős oszlopot” a külügyminiszter háta mögé. Hasonló jelentősége volt Kossuth szerint az egyetemisták demonstrációjának is: „Miután a situatio veszéllyel fenyeget, a diplomácia nem nyújtott megnyugtatót, a múltak tradíciói aggodalomra adnak okot, s ennek eloszlatására a kormány semmit sem tett, nemcsak természetesen következik, de sőt az önfenntartási köteleesség parancsolja a nemzetnek, hogy állást foglaljon a keleti kérdésben, hogy a közvélemény nyilatkozzék, miszerint tudva legyen a világ, a kormány előtt, minő politikai irányt tart létérdekeivel megegyezőnek, minőt ellenkezőnek nemzetünk? minő irányban lehet számítani a magyar nemzet lelkesült támogatására; melynek érzelmeit e kérdésnél nem venni számításba, bizony oktalanság volna.”⁹⁶ Mi volt az a „politikai irány”, amelyet e demonstrációk kifejezésre juttattak? Kossuth elutasította a feltevést, hogy akár fenntartás nélküli törökbarátságról, akár valamiféle értetlen szlávellenességről lenne szó. A magyar közvélemény csak azért áll Törökország oldalán, mert az útjában áll az orosz hódításnak, és csak azért fenntartásos a balkáni népek mozgalmával szemben, mert azok a cári terjeszkedés szálláscsinálói. Ugyancsak tiltakozott az ellen, hogy az általa képviselt és az otthoni mozgalmakban is kifejezésre

94 Rogge i. m. II. k. 241. old.

95 Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Bp. 1902. IX. k. 98–99. old.

96 Kossuth i. m. IX. k. 119. old.

jutó függetlenségi irányzat az adott esetben ütközne a Monarchia érdekeivel. A függetlenségi nyilatkozat szerzője a keleti kérdésben teljes érzékenységet állapított meg Magyarország és a Monarchia között: „Meg kell jegyezni, hogy ezen veszély, mely minket fenyeget, hasonló, sőt nagyobb mérvben fenyegeti az osztrák birodalmat. Itt tehát köztünk egy oly érdekközösség forog fenn, mely biztonságot nyújt a hatalomnak, hogy e közös veszély elhárítására a magyar nemzetnél pártkülönbség nélkül, úgy mintha milliói csak egy férfiú volnának, nem pusztán rideg engedelmességre, hanem mindazon erőfeszítésre számíthat, melyre egy létét, életét védő hős nemzet képes lehet.”⁹⁷ És az agg emigráns politikus, miközben a magyarországi megnyilvánulásokat regisztrálta, a jövő tennivalóira nézve is irányt mutatott, amikor kijelentette: „még a rettenetes szerencsétlenségnek vallott háborút is kisebb szerencsétlenségnek tartom, mint az orosz hatalom növekedésének megengedését.”⁹⁸ Kossuth szavainak mindig is volt súlyuk Magyarországon, és nem lehetett kétséges, hogy ez az állásfoglalás még csak fokozni fogja a szélsőségek iránti hajlandóságot.

A magyarországi törökbarát hangulat az új év kezdetén újabb látványos gesztust produkált: január 4-én százfőnyi diákdelegáció indult Konstantinápolyba, hogy Abdul Kerimnek, a győztes hadvezérnek díszkardot nyújtson át. Az uralkodó, Novikov információja szerint jobban szeretne volna betiltani az egész demonstrációt, de a magyar törvények erre nem adtak lehetőséget.⁹⁹ A deputáció elutazását utcai tömegtüntetés kísérte, és a rendőrség csak nehezen tudta a nyugalmat fenntartani. A magyarországi kedélyeket csak tovább borzolta, hogy Trieszt szláv lakossága „le a barbárokkal” kiáltással üdvözölte a hajóra szállókat, és a kikötőben csaknem tömegverekedésre került sor. Konstantinápolyban természetesen nagy ovációval fogadták a magyar egyetemistákat, Mindhat pasa mondott előttük üdvözlő beszédet, és a nagy testvériesülési hullámban még a múlt emlékei is megszépültek, olyannyira, hogy Mohácsot kölcsönösen „fatális félreértésnek” minősítették. A delegáció hazaérkezése február elején megint tumultuózus jelenetekkel járt együtt, az utcákon tüntető tömeg a Kossuth-nóta dallamára az „Abdul Kerim azt üzenté” variációt énekelte. Közben a ceglédiek száztagú küldöttsége is megjárta Torinót, és Kossuth Lajostól időszerű útravalóval érkezett haza. „Solidaris érdek hazánk s Austria közt az, hogy az orosz hatalmi túlsúlyt nem kell hazánknak, nem kell Austriának fejére nőni engedni. Ez most az imminens veszély. Ennek elhárítása most legfőbb feladat”¹⁰⁰ – kötötte a ceglédiek lelkére az egykori kormányzó. A magyarországi tüntetések, miközben a birodalmi külpolitikát a Törökország melletti állásfoglalásra akarták rábírní, végeredményben ebbe az irányba mozdultak. A törökbarát hangulat politikai jelentőségére vall, hogy a konstantinápolyi kormány is megpróbálta azt a maga számára kamatoztatni. A szultán rokonszenves és Magyarországon mindig is hatásos gesztust választott: visszaadta Mátyás király egykori könyvtárának kincseit, a korvinákat. A muzeális értékű könyveket a szultán külön megbízottja, Tahir bey szándékozott Pestre hozni, hogy ezzel demonstrálja a török–magyar

97 Kossuth i. m. IX. k. 114–115. old.

98 Kossuth i. m. IX. k. 101. old.

99 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 7/19 janvier 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

100 Kossuth i. m. IX. k. 139. old.

megbékélést, és hogy újabb tápot adjon a politikai töltésű magyarországi törökszimpatának. Tahir bey nem jutott el Pestre: a korvinákat diplomáciai úton, a közös külügyminisztériumban kellett átnyújtania,¹⁰¹ de a gesztus nem tévesztette el hatását. A magyar képviselőház jegyzőkönyvben mondott köszönetet Abdul Hamidnak,¹⁰² ami világosan jelezte, hogy a törökbarátság már nem korlátozódik csupán a függetlenségi körökre. A török diákok (a szofták) április végén Pestre érkező delegációját pedig városszerzte szimpátiamegnyilvánulások kísérték, jelét adva, hogy a török kormány gesztusa elérte célját.

A szofták látogatása már a háború megindulása utáni napokra esett, és a törökszimpatia újabb hulláma e régóta várt, de mégis megdöbbenést keltő esemény következménye is volt. A magyarországi hangulatban a törökbarátság mellett ettől az időponttól kezdve egyre inkább előtérbe kerül az állásfoglalások tulajdonképpeni indítéka: az oroszellenesség. A függetlenségi párt a parlamentben az érzelmek húrján kezd játszani. Csátár Zsigmond május közepén „az Orosz-Lengyelországban elkövetett erőszakos vallásüldözés”¹⁰³ miatt intéz a miniszterelnökhöz interpellációt, júniusban pedig Helfy Ignác teszi fel a kérdést: igaz-e, hogy Petőfi Sándor még mindig egy szibériai ólombányában sínylődik?¹⁰⁴ Aligha lehetett az amúgy is burjánzó oroszellenességnek jobban tápot adni, mint ezzel a gyanúsítást involváló felelősségrevonással. A függetlenségi képviselő egy másik felszólalásában Kossuth álláspontja visszhangzott: „Nincs köztünk senki, aki magára vállalhatná, hogy azon utasítást adja a kormánynak, hogy háborút indítson; de kimondjuk, hogy a nemzet óhajtja, hogy az orosz uralom ne terjeszkedjék, hogy határainkon az államalakulás meg ne változzék olyképp, hogy az országra nézve veszély származzék. Ha a kormány békés diplomáciai úton ezt ki bírja eszközölni: jó; de ha nem bírja: tudja meg, hogy bátran appellálhat a nemzetre és akkor kötelessége is háborút kezdeni.”¹⁰⁵ A gyorsírói jegyzőkönyv szerint a parlament helyesléssel fogadta Helfy Ignác szavait, még hozzá, hacsak nincs elírásról szó, általános helyesléssel, mert a zárójelbe tett kifejezés mellett nem áll ott a sztereotíp „a ház baloldalán” megszorítás. De akárhogy is volt, a későbbi fejlemények igazolták, hogy a függetlenségi képviselő valóságos tömeghangulatot fejezett ki. Május végétől egymás után érkeznek a képviselőházba a törvényhatóságok beadványai, amelyek a török integritás megőrzése érdekében teendő lépésekre, az orosz túlkapások meggátolására, sőt az Oroszország elleni háborúra szólítják fel a magyar és az „összes minisztériumot.”¹⁰⁶ Ebben az országos méretű népszavazásban kivétel nélkül minden magyarországi megye és szinte valamennyi város részt vesz, és ha fogalmazásban, stílusban van is eltérés a kérvények között, a kívánt cselekvés irányát illetően teljesen egybehangzanak az állásfoglalások.

101 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 18/30 avril 1877. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

102 Rogge i. m. II. k. 318–319. old.

103 Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban: Képviselőházi napló 1875). Bp. 1877. XI. k. 45. old.

104 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 97–98. old.

105 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 61. old.

106 Az 1875–78-ik évben tartott országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyveinek tartalom-mutatója. Bp. 1878. 174–179. old.

A megyei ellenállásnak mindig fontos szerep jutott a magyar történeti fejlődés folyamatában: a municípium, ez a mindenkori abszolutizmust túlélő intézmény általában akkor került előtérbe, amikor a törvényhozó testület, az országgyűlés akadályoztatva volt működésében. Legutóbb a Bach-korszakban és a Schmerling-provizórium idején voltak a megyék a passzív rezisztencia gócai, egyben az alkotmányosság folyamatosságának letéteményesei. 1877 nyarán, amikor immár tíz esztendeje működő országgyűléssel és felelős kormánnyal rendelkezett Magyarország, a megyék nem a törvényhozó testület helyett nyilatkoztak, de nyilvánvaló, hogy nem is ellene beszéltek. Azt kell gondolni, hogy sajátos munkamegosztás alakult itt ki: a municípium kezdeményezett és indítványozott, a szabadelvű párt pedig tartózkodott ugyan a hivatalos külpolitika bírálatától, de nem akadályozta az ellenzéki színezetű megyei demonstrációkat. Nehéz elképzelni különben, hogy a többségében a kormánypárt kezében lévő törvényhatóságokból a hivatalos külpolitikával ennyire ellenkező állásfoglalások más-képp beérkezhetek volna, mint hallgatólagos egyetértéssel. És ha egyszer be is érkeztek, még mindig meg lett volna a lehetőség, hogy a kérvényeket a parlamenti ügyrend útvonaljába tereljék, és ne adjanak nekik országos nyilvánosságot. Az ugyancsak kormánypárti többségű kérvényügyi bizottság azonban jónak látta, a beadványok további sorsa fölötti véleményét a parlament elé terjessze, és ehhez a ház jóváhagyását kérje.¹⁰⁷ Az adott szituációban ez az eljárás nem volt egyéb, mint alkalomteremtés a nagykeleti vita megrendezésére.

Somogy és Szatmár megye, valamint Kecskemét város közönségének kérelmét: „megakadályozása iránt annak, hogy Oroszország a keleti háborúban területi nagyobodást nyerjen a Törökország felosztásával határainkat szláv országokkal vegye körül” június 23-án kezdte tárgyalni a képviselőház. A vita egy álló héten át tartott, és összesen húsz képviselő szólalt fel, függetlenségek, konzervatívok és szabadelvűek egyaránt. Az előzményekhez képest a vitát egyfajta visszafogottság jellemezte, és mindenki óvakodott a szélsőséges állásfoglalásoktól. A felszólalók közül senki sem sürgette, hogy, amint az a kérvényekben benne foglaltatott, a kormány kezdjen háborút Oroszország ellen. Helfy Ignác mintegy feledve saját korábbi beszédét, szinte indignálódva kérdezte, hogy „mikor volt az, hogy valaki e házban háborúra unszolta volna a kormányt?”¹⁰⁸ Márkus István pedig örömmel konstataulta, hogy „e tárgyalás alatt a t. ház kebelében nem követelte ezt senki.”¹⁰⁹ A külügyminiszter politikájával szemben sem mutatkozott egyértelmű rosszallás, sőt többen kijelentették, hogy helyeslik azt, amit Andrássy a balkáni válság kezdetétől csinált. Csernátony Lajos abból a megfontolásból, hogy lesz még idő az orosz „szavának beváltására szorítani”,¹¹⁰ Zsedényi Ede azért, mert a külügyminiszter a keleti kérdésnek „a német birodalommal együttes megoldására súlyt fektetett”,¹¹¹ Éber Nándor pedig egyszerűen azért, mert akik az ügyek élén állnak, azok látják legjobban „mikor lehet szükséges, hogy a birodalom a cselekvés terére lép-

107 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 235. old.

108 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 269. old.

109 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 335. old.

110 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 274. old.

111 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 276. old.

jen.”¹¹² A véleménykülönbségek nem is a somogyi kérvényben foglaltak körül kulmináltak, hanem abban, hogy mennyire célszerű a Monarchia külpolitikáját a török integritás téziséhez igazítani. A vitát Kállay Béni felszólalása robbantotta ki. Az Andrássyhoz közel álló egykori belgrádi főkonzul így sommázza véleményét: „Nem állítom én azt, és nem is óhajtom, hogy a szétmállás természetszerű processusát mi is sietessük a magunk részéről addig, amíg érdekeinket másként is megvédhetjük; de megvallom, nem szeretném, hogy a török birodalom integritásának kérdése a mi monarchiánknak politikai dogmájává proclamáltassék, minden körülmények között minden eshetőségre nézve, még akkor is, midőn már lehetetlenné válna, azon összerogyó épület bennünket is magával ragadhatna.”¹¹³ Kállay Béni meggyőzően indokolta véleményét: Törökország, mint teokratikus állam képtelen a belső regenerálódásra, és elméletileg kétségkívül igaza is volt, a politikai célszerűség azonban nem szokott teóriákhoz igazodni, és a más véleményen lévők ez a közelítés csak ingerült ellenvetésre sarkallta. Jóllehet akadt olyan is, aki nézetét osztotta (Éber Nándor, Ürményi Miksa és Márkus István például), a függetlenségi padosorokból valóságos pergőtűz alá vették a konzervatívparti képviselőt. Helfy Ignác rögtön a dolog politikai lényegére tapintott: „Lehet, hogy az európai constellatiók oda fognak fejlődni, hogy a török birodalom minden kívánságunk dacára fel fog bomlani. Magyarország önmagában nem képes azt megakadályozni; de én akkor a nagy szerencsétlenséget nem abban látnám, hogy a török birodalom felbomlik, hanem abban, hogy az orosz uralom érdekében bomlik fel.”¹¹⁴ Mások kétségbe vonták, hogy Törökország felbomlása egyáltalán elkerülhetetlen. Szalay Imre, mert „Törökország megmutatta, hogy nagyon erős, Szerbiával szemben, és megmutatja most az Orosszal szemben is”,¹¹⁵ Gulner Gyula, mert igenis képes regenerálódni „ha ideje lesz békében fejleszteni alkotmányos institúcióit”,¹¹⁶ hogy aztán a vita végén Orbán Balázs megint oda konkludáljon, hogy „ha tehát mi magunkat és Európát egy végzetteljes conflagratiótól mentesíteni akarjuk, akkor csak egy lehet a jelszavunk: s ez az alkotmányos Törökország integritásának fenntartása.”¹¹⁷

A körületekintő óvatosság és a török kérdés körül folyó nézeteltérés volt az egyhetes vita leginkább szembetűnő jellegzetessége, de hibáznánk, ha akár az egyikben, akár a másikon látnánk a parlamenti demonstráció lényegét. Ha a képviselők diplomáciai tekintetekből hangfogót is használtak, és a másodlagos kérdésekben éles vitát is folytattak, tulajdonképpen mélységesen egyetértettek azzal, amit a somogyi beadvány kívánt, és nagyon is határozott elképzelésekkel rendelkeztek arra nézve, hogy a kritikus helyzet előállta esetén mi a teendő. Márkus István a kormányparti képviselők részéről hidalta át a látszólagos ellentétet: „Nem lehet érdekeink közt helyesebb sorrendet és viszonyt megállapítani – mondotta. – Monarchiánknak, mint békés és fejlődésének

112 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 278. old.

113 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 263. old.

114 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 271. old.

115 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 291. old.

116 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 281. old.

117 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 342. old.

feltételeit önmagában bíró hatalomnak legegyszerűbb és természetes érdeke az, hogy a keleti status quo, Törökország barátságos és kényelmes szomszédsága megmaradjon. Az esetre, ha tőlünk nem függő viszonyoknál fogva az nem lenne lehetséges, következik a második, már sokkal kényszerítőbb érdekünk, hogy a török hatalom örökségébe Muszkaország ne üljön. A különbség Helfy képviselő társam és én köztem tán csak az lesz, hogy ő már az első érdek védelmére kész a legvégsőt kockáztatni, azt híván, hogy sikertelenség esetében még mindig marad erőnk a másodiknak kivágására; addig én azt vélem, hogy jó előre számot kell vetni erőnkkel, és ha azt látjuk, hogy a viszonyoknál fogva az elsőnek megóvására képtelenek vagyunk: mondjunk le róla előre, és igyekezzünk minden erőnket egy kedvező posztóban a második cél megvalósítására koncentrálni.”¹¹⁸ A ház ellenkező oldaláról Remete Géza felelt a békülékeny gesztusra hasonló hangnemben: „Arról, hogy mi fekszik érdekeinkben s mily alakulásokat engedhet meg a monarchia biztonsága, beszélni nem fogok, mert figyelmen kívül hagyva a különködés által fontoskodni törekvő egyeseket, úgy tudom, hogy minden magyar ember szívébe és agyába be van vésve az, hogy Törökország elpusztítását saját érdekünkben sem szabad engednünk s túrnunk, és minthogy a mai napig se okom se jogom Tisza és Andrássy úrról feltennem azt, hogy nemzetünkkel együtt érezni és gondolkodni végképp megszűntek volna: ugyanazért a kérvényi bizottság véleményét elfogadom.”¹¹⁹ Novikov, aki az egész vitát feszült figyelemmel kísérte, igencsak nagyot tévedett, amikor Kállay Béni felszólalásában vélte a parlamenti hangulat irányát megtalálni.¹²⁰ Ha a török integritás kérdésében meg is oszlottak a vélemények, az egyhetes vita meggyőzően bizonyította, hogy a magyar parlament egy lehetséges oroszellenes politika bázisa, és ha diplomáciai tekintetekből mérsékletet is tanúsított, törekvéseinek iránya felől nem hagyott semmiféle kétséget.

És amit a parlament csak jelzett, ahhoz a parlamenten kívüli fejlemények dokumentációt is szolgáltatottak. Július elejétől, ahogy a képviselőházi ülésszak befejeződött, valószínűsége népgyűléshullám söpört végig az országon. Mint mindig, most is Pest járt az élen. Július 26-án Pulszky Ferenc javaslatára a nyolcezer főből álló gyűlés egyhangúlag nyilvánította ki, hogy az orosz hatalom kiterjesztése összeegyeztethetetlen a Monarchia érdekeivel. A fővárost a vidék követte, és egyetlen napon, július 29-én Debrecen, Eger, Nagykovács, Komárom és Cegléd hozott hasonló határozatot. Az újságok augusztus 5-én már kétszáz helységben megtartott népgyűlésről tudnak, és a demonstráló városok száma napról napra növekedett.¹²¹ Hogy a kép teljes legyen, augusztus 12-én Kossuth is megszólalt, és a tőle megszokott látnoki modorban nyilatkoztatta ki: „Ritkán adatik kormánynak ily szerencse. Miért nem veszi hasznát? Gróf Andrássy Gyulának nagy, maradandó dicsősége nyújtanak alkalmat a körülmények. Hazájának, a

118 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 334. old.

119 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 343. old.

120 Novicow à Gortschakow. Vienne, le 19 juin/1 juillet 1877. AVPR. Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

121 Rogge i. m. II. k. 339. old.

birodalomnak, az uralkodó ház jövődjének megmentője lehet, ha az alkalom intését fel tudja fogni. – Sírásójává lesz, ha nem tudja vagy nem meri.”¹²²

Az 1877 tavaszán-nyarán kulmináló magyarországi politikai megnyilvánulások kapcsán Tisza Kálmán is fontos és meglehetősen különös szerepet töltött be. A magyar miniszterelnök a parlamenten kívüli mozgalmakkal és a képviselőház türelmetlen megnyilvánulásaival szemben a hivatalos külpolitikai álláspont képviselője volt. A képviselőházban szívósan védelmezte Andrássy politikáját, és az interpellációk kapcsán újra és újra elmondta, hogy helyes az a politika, amelynek „kiinduló pontja és célja volt: megőrizni a békét, ha lehet: localisálni a háborút, ha a békét megőrizni nem lehet”,¹²³ és mindig leszögezte, hogy a külügyminiszteri politika irányával egyetért. Ebből az ügyvédi szerepkörből a nyilvánosság előtt soha nem esett ki, legfeljebb homályos célzásokat tett arra, hogy az ellenzék majd „sokat vissza fog vonni a jelenlegi kormány ellen intézett hibáztatásokból.”¹²⁴ A nyilvános szereplésével a népszerűtlenség ódiumát magára vállaló politikus egyidejűleg azonban a magyar álláspont szócsöve volt Bécsben, és nemegyszer kifejezést adott a döntésekkel szembeni kifogásának, ugyanígy a fejleményekkel kapcsolatos aggodalmának. Kifejezetten helytelenítette például, hogy Tahir bey a korvinák átadása céljából nem jöhetett a magyar fővárosba,¹²⁵ és az ellen is kifogást emelt, hogy a Monarchia passzívan szemléli az orosz hadsereg törökországi sikereit.¹²⁶ Kettős magatartásának kulcsát, és egyben állásfoglalásának igazi indítékát egy később tartott minisztertanácson maga adta meg. „A felszólaló védelmezte a külügyminisztérium politikáját a nehéz pillanatokban Magyarországon, – olvasható a jegyzőkönyvben. – Azért tette ezt, mert a politikát jónak tartotta. De csak akkor védelmezi, és a jövőben is csak akkor védelmezheti, ha mindez, amit e politika tételezett, valóban bekövetkezik. Nevezetesen az, hogy most, amikor a keleti kérdés végleges rendezésére sor kerül, a Monarchia érdekei, ha szükséges, egész erejének igénybevételével is, mindenképpen biztosíthatnak.”¹²⁷ Remete Géza valóban jogosan utasította el a feltevést, hogy „Tisza úr nemzetünkkel együtt érezni és gondolkodni végképp megszűnt volna.” Ellenzék, kormánypárt és minisztérium 1877 nyarán végcredményben egy véleményen volt abban, hogy a Monarchiának szükség esetén a fegyverekre kell apellálnia.

122 Kossuth i. m. IX. k. 205. old.

123 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 110. old.

124 Képviselőházi napló 1875. XI. k. 117. old.

125 Wertheimer Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bp. 1913. III. k. 14–15. old.

126 Wertheimer i. m. III. k. 55–56. old.

127 Protokoll des zu Wien am 24 Februar 1878 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 290.

A nemzeti törekvések és a Monarchia külpolitikája

A kiegyezés megkötésétől a keleti válság megindulásáig eltelt időszakban kirajzolódott már a birodalmi külpolitika és a nemzeti törekvések közötti összefüggés néhány alapvető sajátossága. A legfelsőbb szintű döntéseknél alkalmankint figyelembe vették a különféle nemzeti kívánalmakat, de a külpolitika nemzeti orientálásának kísérletei általában kudarcot vallottak, és a birodalmi külpolitika megőrizte alapvetően dinasztikus karakterét. Most, miután a balkáni krízissel kapcsolatos különféle nemzeti állásfoglalásokat és a kormánypolitikával szemben támasztott elvárásokat bemutattuk, fel kell tennünk a kérdést, hogy ez az időszak hozott-e valami újat, hozott-e valami változást a már kialakultnak látszó mechanizmusban, fel kell tennünk a kérdést, hogy a felfokozott törekvések mennyiben befolyásolták a kormánypolitikai elhatározásokat?

A balkáni válság első, ún. diplomáciai szakaszában, amely a hercegovinai felkelés kirobbanásától a szerb–török háború megindulásáig tartott, az osztrák–magyar külpolitikának előbb a változatlan status quo, majd a megjavított status quo volt a jelszava. A külpolitikai irányvonal mindkét változata a metternichi konzervatív politika folytatásának tekinthető, s mint ilyen alapjában véve dinasztikus jellegű. Az álláspont kialakításánál a nemzetközi körülmények mérlegelése játszott elsődleges szerepet. A status quo politika mindkét változata egyszerre tagadta a lehetséges okkupációt, és az ugyancsak lehetséges délszláv államalakulást. Nem nehéz megállapítani, hogy az első időszak külpolitikai irányvonala egyik nemzeti álláspontnak sem volt egyenes megfelelője, és a hivatalos külpolitika, valamint a nemzeti törekvések nem mozogtak párhuzamos pályán. Ami kimutatható, nem több, mint bizonyos kívánalmak figyelembevétele. Ez elsősorban a szláv óhajokra vonatkozik, pontosabban bizonyos szláv közérzület figyelembevételére. A reformpolitika, elsősorban nemzetközi produktum volt, de kialakításában bizonyos fokig a hazai szláv lakosság megnyugtatólásának törekvése is belejátszott. Már az egyik első diplomáciai utasításban benne foglaltatott, hogy a „Balkánon keresztények és mohamedánok állnak egymással szemben”,¹²⁸ és később is gyakran előbukkant a Monarchia szláv népességével való argumentáció.¹²⁹ A másik figyelemre méltó és az eddigiekhez képest új mozzanat, hogy a legfelsőbb szinten jelentkező viták eldöntésénél is latba esik a nemzeti vonatkozás. Andrássy azzal érvel az okkupáció ellen, hogy az a délszláv párt kivételével felsorakoztatná a kormány ellen az egész hazai közvéleményt,¹³⁰ és hogy az első időszakban megmaradtak a status quo

128 Politische Instruction für den Statthalter FZM Rodich. Wien, 12. August 1875. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XII. Türkei. K. 228.

129 Andrássy an Beust. Wien, 8. Juli 1876. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 87.

130 Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Terebes, 27. August 1875. HHStA Wien. Kabinettsarchiv, Geheim Akten. K. 18.

mellett, minden bizonnyal ez a megfontolás is szerepet játszott. Ezzel függ össze, hogy a külügyminiszter egyidejűleg meg akarta fosztani a katonai vezetőket a lehetséges parlamentáris támogatástól, ezért tanácsolta az uralkodónak, hogy az 1875 őszi összeülő horvát országgyűlést tiltsa el minden külpolitikai vitától.¹³¹ De ha a magyar és az osztrák vélemény nyomós érv volt is az okkupáció ellen, korántsem olyan tényező, amely a külpolitikát konstans módon befolyásolta. Andrássy már 1875 őszi vizsgatartotta a magyar delegációt a török integritás erőteljes hangsúlyozásától,¹³² a *Neue Freie Presse*-ről pedig úgy nyilatkozott Novikovnak, hogy annak semmiféle befolyása nincs a Monarchia külpolitikájának alakítására.¹³³ Valóban, ez a külpolitika a balkáni válság első szakaszában a maga útját járta, és vajmi keveset adott az egyre erőteljesebben jelentkező nemzeti elvárásokra.

Ha a válság első szakaszában a nemzeti törekvések csak mérsékelt módon érvényesültek, és a külpolitikai vezetés nem érdemesítette őket többre, mint az alkalmankinti figyelembevételre, úgy a második szakaszban ez a kontaktus is teljesen fellazult. A szerb–török háború kilátásaival kapcsolatban a Ballhausplatz tisztára úgy foglalt állást és úgy cselekedett, mint ahogy a klasszikus diplomácia korában volt szokásos. A reichstadti megállapodás, amely a bomlás küszöbén álló Törökország területén kijelölte az osztrák, illetve az orosz érdekerületet, és megtiltotta a kompakt politikai egységek kialakulását, sem a térség lakóinak igényeivel nem számolt, sem pedig a Monarchián belüli nemzeti álláspontokat nem érdemesítette figyelemre. Tisztára olyan eljárás volt ez, mint amilyent a bécsi kongresszus diplomatái műveltek az akkor még széttagolt Németország és Itália területén, csupán annyi volt a különbség, hogy a reichstadti megállapodás aláírói a várható nemzeti szembeszegülésre való tekintettel azért szükségesnek ítélték a mélységes titoktartást. Nincs tehát szó semmiféle előrelépésről a nemzeti irányba a válság második szakaszában, sőt Andrássy balkánpolitikája éppen a reichstadti egyezmény aláírásával veszítette el teljesen amúgy is halvány nemzeti-liberális színezetét. Hogy az osztozkodó politika a horvát nemzeti elképzelésekkel találkozott, tisztára véletlen jelenség. A külpolitikai vezetés a dinasztikus politika normái szerint járt el, a horvát álláspontot nem kívánta kifejezésre juttatni, és támogatására sem tartott igényt.

A válság utolsó, az orosz–török háborúba torkolló szakasza számos új összefüggés kimutatására szolgáltat alkalmat. A budapesti szerződésben csúcsosodó osztrák–magyar álláspont (az Oroszország iránti jóindulatú semlegesség és az ennek fejében kikötött területi nyereség) alapjában véve az eddigi politika folytatása volt, és a döntés elsősorban a nemzetközi helyzet analízisének alapult. Ebből már értelemszerűen következik, hogy a külpolitika megint nem lehetett nemzeti politika, és a három fő irányzat közül (az oroszbarát cseh, az oroszellenes magyar és a passzív osztrák–német közül)

131 Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Terebes, 24. August 1875. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 18.

132 Novicow à Jomini. Vienne, le 22 septembre/4 octobre 1875. AVPR Moszkva. Fond. Kanceljarii 1875. gy. 112.

133 Novicow à Gortschacow. Vienne, le 2/15 juin 1876. AVPR Moszkva. Fond. Kanceljarii 1876. gy. 126.

ezt a fajta semlegességi politikát egyik sem tekintette sajátjának. A döntések meghozatalánál azonban nagyon is súlyosan latba esett a nemzeti álláspont. Andrássy 1876 őszén azzal utasította el a Törökország ellen közös osztrák-orosz fellépés ajánlatát, hogy a Monarchia a törvényhozó testületek hozzájárulása nélkül nem bocsátkozhat bele egy ilyen határozatlan célú háborúba.¹³⁴ Diplomáciai használatra szolgáló argumentum volt ez persze elsősorban, de vitathatatlan, hogy a valódi helyzetet tükrözte. Az osztrák és a magyar parlament, hasonlóképp a két delegáció nem adott volna pénzt és katonát az orosz szövetségben vívandó háborúhoz. Az osztrák és a magyar nemzeti álláspont ilyenformán, ha negatív módon is, de belejátszott a döntésbe, és hozzájárult ahhoz, hogy a szóban forgó lehetőség melletti választástól eltekintsenek. A nemzeti elvárások a másik lehetőség, az Oroszország elleni közös osztrák–angol fellépés elvetésében is közrejátszottak. Andrássy 1877 májusában egyebek mellett azzal az indokkal hátrította el az angol szövetségi ajánlatot, hogy a Monarchia külpolitikai vezetése sem mentes a parlamenti tekintetektől.¹³⁵ Itt nyilvánvalóan a passzivitásra hajló osztrák közvélemény méltánylásáról volt szó, amely nemcsak a cárizmussal való kooperációról, de az Oroszország elleni esetleges háborúról sem akart tudni.

A Monarchia nem ment együtt Oroszországgal, ahogy a csehek óhajtották, nem rántott kardot a cárizmus ellen, ahogy a magyarok követelték, de nem is helyezkedett a passzív kivárás álláspontjára az osztrák–német kívánságoknak megfelelően. Ennyiben az orosz–török háború előestéjén és a háború kirobbanása alkalmával folytatott politika teljesen dinasztikusnak tekinthető. De egyidejűleg azokat a szélsőségeket is elkerülte, amely a három fő nemzeti irányzat direkt provokálása lett volna, és olyan pozíciót foglalt el, amely idegen volt ugyan minden nemzeti állásponttól, de azok bizonyos elemeit integrálta. A semlegesség találkozott az osztrák passzivitással, a diplomáciai és katonai behiztosítás a magyar akciókészséggel, a cárizmus katonai akciói iránti jóindulat pedig a csehek szlávszimpatiáival. Az alapjában véve dinasztikus pozíció, amely az adott nemzetközi konstellációban az optimumot jelentette, így nemzeti is volt annyiban, amennyiben a Monarchia bonyolult és ellentmondásos nemzeti viszonyai közepette a legkisebb rosszat reprezentálta.

A nemzeti áramlatok részint tájékozatlanságuk, részint türelmetlenségük folytán nem méltányolták ezt a „kisebbik rosszat”, és ennek következtében, mint láttuk, a birodalmi külpolitika és a nemzeti törekvések között tartós diszharmónia keletkezett. Ilyen körülmények között a külpolitikai vezetés még a legjobb szándékkal sem kama-toztathatta a maga számára e megnyilvánulásokat, ellenkezőleg, azokkal szemben állást kellett foglalnia. A különféle megnyilvánulásokkal szemben kialakított gyakorlat új vonatkozásait mutatja meg a birodalmi külpolitika és a nemzeti áramlatok közötti bonyolult kapcsolatoknak. A külügyi vezetés általában védelmi állásba helyezkedett e megnyilvánulásokkal szemben, a defenzíva módszerei azonban esetenként váltakoztak. A legkisebb gondot az osztrák–német megnyilatkozások jelentették, részint azért, mert

134 Copie d'une lettre autographe de Sa Majesté l'Empereur et Roi à l'Empereur Alexandre II. HHStA Wien. Min. des Aeussern Polit. Archiv. I. Allg. K. 453.

135 Abschrift einer Depesche an Grafen Beust. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 170.

ezek voltak a legmérsékeltebbek, részint azért, mert nem lépték át a parlamentáris kereteket. Velük szemben ezért elegendő volt a régi dinasztikus recept: a titoktartás. De ezzel aztán teljes komolysággal éltek. Az 1876 novemberi katonai konferencián (néhány nappal a nagy Reichsrat-vita után) maga az uralkodó tette szavá a titkosság fontosságát, és óvott attól, nehogy valami kiszivárogon a beinduló osztrák–orosz tárgyalásokról.¹³⁶ A csehekkel szemben már retorziókra is sor került. Csernajevelet kiutasították Prágából, és elkobozták azokat az újságokat, amelyek Riegernek a moszkvai Szláv Komitéhoz intézett levelét közölték. Mindamellett valami különös mértékletesség mutatkozik a csehekkel szemben: a külügyminisztérium soha nem reagál az Andrássy ellen irányuló éles támadásokra, és azt sem rosszallja, hogy a prágai *Politik* az orosz–török háború híreit rendszeresen a „szláv felszabadító háború” cím alatt közli. Feltehetően nem csupán az osztrák kormány nagyvonalúságáról volt itt szó, hanem valami átgondolt türelmességről. Az oroszbarát megnyilvánulások, ha áttételes módon is, az Oroszország iránti jóindulatú semlegességet helyeselték, és az adott időszakban nem lett volna célszerű megterhelni az osztrák–orosz viszonyt egy kifejezetten szlávellenes kurzussal. Annál is kevésbé, mert a magyarországi oroszellenes tüntetések így alaposan próbára tették az osztrák–orosz jó viszonyt. A magyar tüntetésekkel szemben egyébként hasonló türelmesség mutatkozik, mint a cseh megnyilvánulásokkal szemben. Csupán korlátozzák és mérséklük őket, de betiltásra még az uralkodó intervenciójára sem kerül sor. Feltehetően ugyancsak nem alkotmányos agályok miatt, amit mint argumentációt Pesten is, Bécsben is használtak, hanem előrelátásból. A magyarok oroszellenessége kamatoztatható volt egy netáni osztrák–orosz konfliktus esetére, márpedig ilyen konfliktussal a vezetés legfelsőbb szintjén is számoltak. Nem lett volna célszerű egy jövőbeni támaszt idő előtt szétrombolni. Amit Andrássy a magyar mozgalmakkal szemben követett, azt úgy nevezhetnénk, hogy diplomáciai hatálytalanítás. A külügyminiszter újra és újra biztosította Novikovot, hogy a magyarországi megnyilvánulások a kormány politikájára semmiféle hatást nem gyakorolnak,¹³⁷ és Langenaut, a pétervári nagykövetet is több alkalommal megbízta, hogy a magyar mozgalmakkal kapcsolatban az orosz fővárosban megnyugtató nyilatkozatot tegyen.¹³⁸

Nehéz korszak volt a külügyi vezetés számára a keleti válság utolsó, a háborúba torkolló szakasza, és a nemzetközi viszonyok mérlegelése alapján kialakított politikát csak nagy erőfeszítések árán sikerült a Monarchián belül fenntartania. Három év múlva Andrássy is úgy emlékezett vissza erre az időszakra, hogy emberfeletti teljesítmény volt a Monarchiában egy olyan politikát folytatni, amely az Oroszországgal való békés együttműködésen alapult. A már visszavonult, de a politikában még mindig szerepet játszó magyar arisztokrata egyúttal a siker titkát is felfedte. Ő mint magyar, mondta

136 Protokoll über die unter Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers am 13. November 1876 stattgehabte Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei 69 - 1/25. 1876.

137 Novikov jelentései erről 1877. február 17-én, május 22-én és július 13-án. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1877. gy. 113.

138 Andrássy à Langenau. Vienne, le 6 mai 1877. HHStA Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. I. Allg. K. 453.

Haymerlének, az akkori külügyminiszternek, mentes volt a gyanútól, hogy orosz politikát folytat. Haymerle mint német ilyen pozícióban nyolc napig sem tartaná magát, egy cseh színezetű minisztérium pedig huszonnégy óra alatt elkészülne. Egy ilyenre ugyanis azonnal rámondanák, hogy az osztrák–magyar érdekeket, amelyek az oroszokéval egyáltalán nem azonosak, feláldozza a faji, vagy a kamarilla politika kívánalmainak.¹³⁹ A visszavonult politikus helyzetmagyarázatai persze mindig fenntartással kezelendők, és Andrássy is nyilván azért hangsúlyozta 1880-ban ilyen erősen az oroszbarát politika nehézségeit, hogy visszatartsa Haymerlét egy újabb három-császár szövetségtől. Aligha lehet kételkedni azonban abban, hogy 1877 nyarán másnak, mint magyarnak, nem lett volna maradása a Ballhausplatzon. A külpolitika ugyan alapjában véve így is dinasztikus volt, de a magyar politikus jelenléte garantálta, hogy a végkifejlet nem ütközhet a legerősebb nemzeti-külpolitikai áramlat intenzív módon kifejezésre juttatott elvárásaival.

¹³⁹ Haymerle an Kaiser Franz Joseph. Wien, 21 Februar 1880. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 18.

Tartalom

A nemzetek Európája	5
Irodalom	16
A nemzetiségi politika Európában a XIX. század utolsó harmadában	17
Nyugat-Európa	18
Közép-Európa	24
Kelet-Európa	26
A nemzetiségi politika típusai	32
A nemzetiségi politika indítékai	36
Az eltérések magyarázata	38
A külső tényező szerepe	41
Irodalom	53
Az Osztrák–Magyar Monarchia népei és az 1875–1877. évi keleti válság	55
A hercegovinai felkeléstől a szerb–török háborúig	56
A szerb vereségtől az orosz–török háborúig	66
A nemzeti törekvések és a Monarchia külpolitikája	84

The first of these is the fact that the
 second of these is the fact that the
 third of these is the fact that the
 fourth of these is the fact that the
 fifth of these is the fact that the
 sixth of these is the fact that the
 seventh of these is the fact that the
 eighth of these is the fact that the
 ninth of these is the fact that the
 tenth of these is the fact that the
 eleventh of these is the fact that the
 twelfth of these is the fact that the
 thirteenth of these is the fact that the
 fourteenth of these is the fact that the
 fifteenth of these is the fact that the
 sixteenth of these is the fact that the
 seventeenth of these is the fact that the
 eighteenth of these is the fact that the
 nineteenth of these is the fact that the
 twentieth of these is the fact that the
 twenty-first of these is the fact that the
 twenty-second of these is the fact that the
 twenty-third of these is the fact that the
 twenty-fourth of these is the fact that the
 twenty-fifth of these is the fact that the
 twenty-sixth of these is the fact that the
 twenty-seventh of these is the fact that the
 twenty-eighth of these is the fact that the
 twenty-ninth of these is the fact that the
 thirtieth of these is the fact that the
 thirty-first of these is the fact that the
 thirty-second of these is the fact that the
 thirty-third of these is the fact that the
 thirty-fourth of these is the fact that the
 thirty-fifth of these is the fact that the
 thirty-sixth of these is the fact that the
 thirty-seventh of these is the fact that the
 thirty-eighth of these is the fact that the
 thirty-ninth of these is the fact that the
 fortieth of these is the fact that the
 forty-first of these is the fact that the
 forty-second of these is the fact that the
 forty-third of these is the fact that the
 forty-fourth of these is the fact that the
 forty-fifth of these is the fact that the
 forty-sixth of these is the fact that the
 forty-seventh of these is the fact that the
 forty-eighth of these is the fact that the
 forty-ninth of these is the fact that the
 fiftieth of these is the fact that the
 fifty-first of these is the fact that the
 fifty-second of these is the fact that the
 fifty-third of these is the fact that the
 fifty-fourth of these is the fact that the
 fifty-fifth of these is the fact that the
 fifty-sixth of these is the fact that the
 fifty-seventh of these is the fact that the
 fifty-eighth of these is the fact that the
 fifty-ninth of these is the fact that the
 sixtieth of these is the fact that the
 sixty-first of these is the fact that the
 sixty-second of these is the fact that the
 sixty-third of these is the fact that the
 sixty-fourth of these is the fact that the
 sixty-fifth of these is the fact that the
 sixty-sixth of these is the fact that the
 sixty-seventh of these is the fact that the
 sixty-eighth of these is the fact that the
 sixty-ninth of these is the fact that the
 seventieth of these is the fact that the
 seventy-first of these is the fact that the
 seventy-second of these is the fact that the
 seventy-third of these is the fact that the
 seventy-fourth of these is the fact that the
 seventy-fifth of these is the fact that the
 seventy-sixth of these is the fact that the
 seventy-seventh of these is the fact that the
 seventy-eighth of these is the fact that the
 seventy-ninth of these is the fact that the
 eightieth of these is the fact that the
 eighty-first of these is the fact that the
 eighty-second of these is the fact that the
 eighty-third of these is the fact that the
 eighty-fourth of these is the fact that the
 eighty-fifth of these is the fact that the
 eighty-sixth of these is the fact that the
 eighty-seventh of these is the fact that the
 eighty-eighth of these is the fact that the
 eighty-ninth of these is the fact that the
 ninetieth of these is the fact that the
 ninety-first of these is the fact that the
 ninety-second of these is the fact that the
 ninety-third of these is the fact that the
 ninety-fourth of these is the fact that the
 ninety-fifth of these is the fact that the
 ninety-sixth of these is the fact that the
 ninety-seventh of these is the fact that the
 ninety-eighth of these is the fact that the
 ninety-ninth of these is the fact that the
 hundredth of these is the fact that the

A sorozatban megjelent:

- I. Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706
I-II. kötet. Szerk.: Benda Kálmán (1989)
- II. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl
Szerk.: Fejős Zoltán–Küllős Imola (1990)
- III. A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben
Szerk.: Joó Rudolf–Barabás Béla (1990)
- IV. A beregszászi magyar gimnázium története (1991)
- V. Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989
Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea (1990)
- VI. Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete
1944–1989 (1990)
- VII. Népi kultúra és nemzettudat
Szerk.: Hofer Tamás (1991)
- VIII. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz (1991)

Készült: 91/2056 Veszprémi Nyomda Kft.
Felelős vezető: Fekete István ügyvezető igazgató